THE VYĀSAŚIKṢĀ

(Phonetico Grammatical Principles Related to Black Yajurvedic Text)

EDITED BY

Mahopādhyāya
Pandit V. VEṄKAṬARĀM SHARMAN,
Vidyābhūṣaṇa
(*University of Madras*)

MADRAS

PRINTED AT THE DIOCESAN PRESS, VEPERY

1929

H.R. sastri

। श्री ।

व्यासशिक्षा ।

(तैत्तिरीयसंहितानुसारिस्वरसंस्कारादिनियामिका ।)

पण्डित वे. वेङ्कटरामशर्म्मणा

संशोधिता

लघुटिप्पण्या च योजिता ।

१९२९.

PREFACE

Of the two kinds of works, Śikṣas and Prātiśākhyas, the Śikṣas are considered to be earlier. Both of these come under the heading Veda-lakṣaṇa, because they treat of the rules regarding the pronunciation, accentuation and euphonic changes of the Veda-saṃhitā. But there are some later works also bearing the title of Śikṣā, which deal with the subject-matter of Prātiśākhya and Pariśiṣṭa works. A careful study of these works will lead us to infer that these two kinds of works have originated with different objects. The main topics of Śikṣā-works are: the description of Sthāna (the place or organ of utterance of letters), Karaṇa (the particular vocal organ which produces the sound or the instrument of production) and Āsya-prayatna (different efforts of the mouth in the production of articulate sounds) of letters, the method of pronunciation, and the rules to be adopted for the oratorical study of vedic texts. The main topics of Prātiśākhya-works are: the description of rules regarding svara (accentuation), and saṃskāra which include āgama (augment), ādeśa (substitute), lopa (elision), vikāra (change of form) and prakṛtibhāva (acquirement of natural form) of varṇas or letters. On the other hand, it is obvious that many subjects described in the Prātiśākhya-works have a place in Śikṣa-works also as prāsaṅgika-viṣaya (incidental subject); the converse is also true.

The present work Vyāsa-Śikṣā has not the same object as that of the early Śikṣas mentioned above; but it is a work later than the Prātiśākhyas, though bearing the title of Śikṣa. The subject-matter of this work and of the Taittirīya-Prātiśākhya is the same, but in this work it is summarised in Kārikas; hence, this work can be treated as an abridgment or compendium of the Taittirīya-Prātiśākhya. There exists a commentary on this Vyāsa Śikṣā by one Sūrya-nārāyaṇāvadhānin which is yet in the manuscript form. The name of this commentary is Veda-taijasa. This is a fine commentary and it is proposed to publish it with Vyāsa-Śikṣā.

In editing this work, I am relying upon three palm-leaf Manuscripts designated as Ka, Kha and Ga respectively. All these Manuscripts belong to the Adyar Manuscript Library, Adyar, Madras, and they are numbered in their newly published Catalogue (Part I) as XXIV. F. 30, XXIII. G. 40 and XXIII. G. 4 respectively. The first Manuscript contains the text of the Vyāsa-Śikṣā only, the remaining two the commentary also. The second Manuscript stops with the 186 Kārikas, and for the rest I have collated the first

Manuscript with the help of the third only. None of these three Manuscripts is very old, though all are difficult to read. Prof. H. Luders published a Thesis 'Die Vyāsaśikṣā, besonders in inrer verhältnis zum Taittirīya-Prātiśākhya' for his Doctorate, at Keil in 1895; it was 'gekrönte Preisschrift' of the University of Gottingen. So, in Germany there must be in existence some Manuscripts of Vyāsa-Śikṣā.

The subject-matter of the Vyāsa-Śikṣā is divided into 17 sections. The Manuscript which contains the text only does not make any such division, and here the division is made according to the commentator.

I am indebted to C. K. RAJA, M.A., D.PHIL. (Oxon), University Professor of Saṃskṛt, and Director, Adyar MSS. Library, Adyar, Madras, for allowing me the use of the Adyar Manuscripts.

V. VENKATARAM SHARMA.

UNIVERSITY OF MADRAS,
'LIMBDY GARDENS'
August 26, 1929.

प्रकरणसमुद्देशः ।

॥ व्यासशिक्षा ॥

श्रीवासुदेवं वरदं प्रणम्य[1]
श्रीमद्गणेशं वचसां च देवीम् ।
शिक्षां प्रवक्ष्ये श्रुतिकारणाङ्गं
[2]सुबोधकं लक्षणशीर्षभूषाम् ॥ १ ॥

अथ [3]स्वरादिसंज्ञाश्च तत्प्रयोजनमेव हि ।
तत्फलं[4] तु प्रवक्ष्यामि विदुषां प्रमुदे यथा ॥ २ ॥

अवर्णवर्णोवर्णाश्च ऋवर्णो लृत्वमेत्वमैत् ।
ओदौद्रङ्गौ क्रमादोम्योत् स्वरा स्युर्व्यञ्जनान्यथ ॥ ३ ॥

कादिमान्ता स्मृता स्पर्शा अन्तस्था यादिवोत्तराः ।
जिह्वाग्रमूलादिहान्ताश्च षडूष्माण[5]इतीरिताः ॥ ४ ॥

स्पर्शानां पञ्च पञ्च स्युर्वर्गा[6] वर्गोत्तरस्य च ।
[7]तत्र प्रथमादिसंज्ञा स्युः [8]पञ्चमोऽस्योत्तमः क्रमात् ॥ ५ ॥

अघोषा स्युर्विसर्गोष्मद्वितीयप्रथमा न ह[9] ।
[10]गजडाद्यदबाद्याश्च घोषवन्तः परे हलः ॥ ६ ॥

[11]सविशेषस्तु यस्तस्य ज्ञेयं वर्णान्तरं बुधैः ।
कालतः स्थानतश्चैव करणान्नामतस्तथा ॥ ७ ॥

[1]"म्य श्रीक्षीरपाथोधिसुतां च वाचम्" ख. [2]"सम्बोध" ख.
[3]"स्वारा" ख. [4]"लं च प्र" ख. [5]"ण उदीरि" ख.
[6]वर्गशब्दः उत्तरो यस्मादसौ वर्गोत्तरो वर्णः ।
[7]तत्र एकस्मिन् वर्गे यथाक्रममित्यर्थः । [8]"ञ्चमस्यो" क.
[9]"नहः" ख हकारस्याघोषसंज्ञा नास्तीत्यर्थः ।
[10]"गजडाद्बाद्यश्च" ख. गकार-जकार-डकाराः दकारादयः बकारादयश्च परे उक्ता अघोषव्यतिरिक्ता हलः इत्यर्थः ।
[11]पञ्चचत्वारिंशन्मूलवर्णेषु यो वर्णो यत्र विशेषसहितः ।

[12]यदुच्चारणविद्भिस्तु वर्णत्वं क्रियते पृथक् ।
तुल्यरूपं[13]सवर्णं स्याल्लोपः स्याददृश्यदर्शनम् ॥ ८ ॥

ऋवर्णस्य ऌकारस्य पृक्तसंज्ञा प्रकीर्तिता ।
अवसानेऽन्यत्र[14]र्णाश्चेन्नादा इति बुधैः स्मृताः ॥ ९ ॥

आख्यास्यानेकस्य वर्णोर्ध्वः स्वरः स्या[15]त्कारतोत्तरः ।
भवेदकारः कारोर्ध्वो हलाम्, रस्त्वेफगो भवेत् ॥ १० ॥

अदन्तं[16]ग्रहणं वा स्यात् सन्देहे सन्निधिं प्रति ।
निर्देशाः[17]कारमुख्याश्चान्वादेशावपि वेत्यधः ॥ ११ ॥

त्वथैवेति निवृत्तिस्थो[18]ह्यधिकारोऽवधारकः ।
[19]अनमान निषेधे स्युर्वेति वैभाषिको भवेत् ॥ १२ ॥

[20]सम्मिश्रः स्यादथैकत्वं सम्बन्धश्रवणे द्वयोः ।
अनेकव्यञ्जनश्लिष्टः संयोगश्च प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

वर्णाभावो[21]विरामश्चावसानं सार्धमात्रिकः ।
नानापदवदिङ्ग्यं चासंख्याने चाद्यवग्रहः ॥ १४ ॥

वेदभागः क्रमेणैव स चार्षः कथ्यते बुधैः ।
उच्छ्वासेऽन[22]वसानं स्यात् संहिता चान्तगं पदम् ॥ १५ ॥

---

[12]"य उच्चा" ख. [13]"पः सवर्णः स्या" ख. [14]"र्णश्चे" ख.

[15]"स्य का" ख. वर्णशब्द ऊर्ध्वो यस्मादसौ वर्णोर्ध्वः यः स्वरः, सः अनेकस्य ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपस्य स्वरस्याख्या भवति ।

[16]"न्ताग्र" ख. [17]कारशब्दादयो वर्णो निर्देशवाचको भवेत् ।

[18]"स्थोऽधिकारोऽप्यव" ख.

[19]अन, अ, मा न, इति छेदः ।

[20]द्वयोर्वर्णयोरेकीभूता एकश्रुतिः सम्मिश्रसंज्ञा स्यात् । संज्ञैषा केवलस्वरयोः स्वरधर्मयोश्च ।

[21]"वे वि" ख. [22]"सेनावसाना स्या" क. "चान्त्यगं" क.

पदवर्णस्वराङ्गानां द्विर्द्विर्युक्ते[23] तु संहिता ।
द्विविधा संहिताप्यत्र पञ्चैवं संहिता[24] स्मृतः ॥ १६ ॥

पदवत् संहिता यत्र न कार्यं[25] सांहितं यदि ।
विज्ञेयं[26] प्रकृतिस्तस्य ज्ञानादेव फलं लभेत् ॥ १७ ॥

संहितावत् क्रमो ज्ञेयो द्वितीयं पदवद्धयोः ।
इतींगत्वादिति चेदुक्त्वा द्वितीयं चोत्तरं तथा ॥ १८ ॥

आदन्तं तु य[27] दुच्चान्तमपसर्गपरं यदि ।
परेण त्रिक्रमस्यादि पुपदं नः परन्त्वधः ॥ १९ ॥

सकृदादि द्वितीयं द्विः पठेच्चादिपदं सकृत् ।
सन्धितः क्रमवच्चेति प्रोच्यते सा जटा बुधैः ॥ २० ॥

त्रिक्रमस्य जटा ज्ञेया श्रुत्वा पूर्वं क्रमं तथा ।
पुनरन्तं मध्यमं चादि पुनराद्यन्तगं[28] पदम् ॥ २१ ॥

अनुलोमः[29] स्वपाठः स्याद्विलोमः सन्धिनिर्मितः ।
वदन्तोदं पठेत्ताभ्यां त्रिवारं चोर्ध्वतः पुनः ॥ २२ ॥

प्रोपावापर्यधिव्यश्सुन्यन्वपा[30] त्यप्यभिप्रति ।
परानिस्सं नव दशाप्युपसर्गा स्युरत्र हि ॥ २३ ॥

अथ प्रग्रह[31] एवान्त उच्यतेऽवग्रहो न चेत् ।
ऊकारस्थित ओकारोऽप्यकारव्यञ्जनोत्तरः ॥ २४ ॥

समहदथपिन्पूर्वो अथेदेतौ पतो[32] श्रुतिः ।
कार्ष्णौ धो चक्षुषो मष्टो देवता फल्गुनो अमो ॥ २५

[23] "द्विर्याते तु" क.

[24] पदसंहिता द्विविधा, आद्यस्य संहिताः पञ्च ।

[25] संज्ञाप्रयुक्तकार्यमित्यर्थः । [26] "या प्र" ख. [27] "य उच्चा" ख

[28] "न्तरं परम्" क. [29] "मस्थपा" क. [30] "न्वपाप्यत्यभि" ख.

[31] "प्रगृह्या ए" ख. [32] "पतिश्रु" ख.

अहनी अपणी हूतो सुम्निनो सामनो हरी ।
कल्पयन्ती तपसी नभो ऐक्षव्यापृषती हुरी ॥ २६ ॥

रिष्यन्ती वाससी दर्वी नापृथिवी व्यचस्वती ।
जन्मनी वैष्णवी द्यावापृथिवी आहुतीकृती । २७ ॥

रोदसी चोत्तरः पान्यपरो न्वतो च चो प्रयत ।
न ह्यन्योर्ध्वौ समीचीग्नी घ्नो चक्रे पोर्ध्वे आन्मही ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वे शाखे घृते श्रृङ्गे एने मेध्ये च देवते ।
पार्श्वे एवोत्तरे अक्ते तृष्णे तृद्ये कनीनिके ॥ २९ ॥

शिप्रे रथन्तरे शस्त्रेऽहोरात्रे चोत्तमे [33]उभे ।
सामे सदोहविर्धाने पूर्वजे [34]धिषणे शिवे ॥ ३० ॥

[35]विपुरूपे विरूपे च दृढे ध्वं सदने हुले ।
अर्पिते रैवते पूर्ते भागधे च धृतव्रते ॥ ३१ ॥

अच्छिद्रे अनृते पृक्ते[36] असमे त्वे इत्यनिङ्ग्यकम् ।
एते वै सं हि वनुवावेव यज्ञष्टकपत्परो द्वयोः ॥ ३२ ॥

द्वेपरश्चैकव्यवेतः कृष्णो वोडद्वारो यदाचरावः ।
स्थःपरः पूर्वतो वापि ईदेकारोऽन्त एव च ॥ ३३ ॥

बहुस्वरस्य ते थे च आकारैकारपूर्वकः ।
पूर्णे ब्रह्मज ज्ञे मे आपस्सजूः क्रूरन्तथैषु[37] च ॥ ३४ ।

एवरसेन गर्भे च उपोत्तर इमे तथा ।
तेतूपाहर्न्नमो गर्भे वायु[38] मीपातमभ्यतः ॥ ३५ ॥

[33] "त्तरे उ" क. [34] "जेऽधिपवणे" ख.

[35] "विषु–वत्सरस्य–विरूपे च" ख.

[36] "ते प्रक्ते अ" ख. एषु शब्देष्वन्त्यस्वरः प्रग्रहःस्यादित्यर्थः ।

[37] "थैव च" क. [38] "युर्वोपैनम" क.

तेऽस्याचरा छन्दस्सूर्वी येऽप्र यं क्रान्तरासु च ।
[39]सोमाय स्वेति चैतस्मिन् वरो इत्याद्यथंपरः ॥ ३६ ॥

[40]इरावतोप्रभृत्यैव दाधारान्तस्तथैव च ।
कुर्यादिष्टिषु अग्निंगानूद्रवतो वान्तराकरोत् ॥ ३७ ॥

आस्तां गमयतोऽब्रूतां स्तम्नोतां बिभृतस्त च ।
वाचयत्यप्युभाभ्यां च ताभ्यामेव तनू यदा ॥ ३८ ॥

प्रवर्त्तपर आ षष्ठात् सदा प्रग्रहकार्यभाक् ।
नातेऽग्रेऽह्ने धत्ते शायते ग्रामो ज्ञे वर्चसो मिथुनो ॥ ३९ ॥

लोके स्कन्धे मासे नित्यं पस्थे नोचस्थ[41] उर्वशो ।
प्रग्रहेंग्योपसर्गान्ते इतिः स्यादप्यसंहिते ॥ ४० ॥

पुनस्त्रिवङ्ग्यं क्रमे चादिर्विरामस्थं द्विधैक्यतः ।
नोपसर्गोऽ[42]वसानस्थो निहतश्च द्वयोरधः ॥ ४१ ॥

अपा नस्त्रिषु मध्यस्थोऽवग्रहो[43]न क्रमे तु च ।

इति व्यासशिक्षायां संज्ञाप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथास्यां संहितायां यत् कार्यं [44]चेत्तन्निमित्तकम् ॥ ४२ ॥

विकृतश्च पदेऽदाद्यनाद्यनुस्वारयुक् पदम् ।
[45]ह्रस्वस्यानित्यदीर्घं स्यात्तद्वद्यस्यादुपलक्षणम् (?) ॥ ४३ ॥

[39]"सोमाय स्वेरादाधार वरो इत्याद्यथंपरः" ख.

[40]Line omitted in ख ms. [41]"चस्त उ" ख.

[42]"र्गो विरामस्थो" ख. [43]"ग्रहाश्च तथैव च" ख.

[44]"चेत्सनिमि" ख.

अथेत्ययमधिकारः स्वहस्तस्वरविन्यासलक्षणपर्यन्तो विज्ञेयः ।

[45]ह्रस्वस्य ग्रहणस्य अनित्यदीर्घमक्षरं उपलक्षकं ग्राहकं स्यात्, तद्वत् अनित्यदीर्घस्य ह्रस्वमप्युपलक्षणं स्यादित्यर्थः ।

[46]पूर्वं पूर्वं च तत्रैव कर्त्तव्यं प्रथमं यथा ।
सामान्योक्तस्तु सर्वत्र विशेषो नैव दृश्यते ॥ ४४ ॥

तयोरेकत्र चाल्पस्थो विशेषो बलवान्[47] स्मृतः ।
पुनरुक्तं यतः[48] पञ्चपदमित्युत्तरं च वा ॥ ४५ ॥

पूर्ववद् भवति ज्ञेयं सर्वत्रापि विचक्षणैः ।
परि त्वा पुनरूर्जायां नोऽस्य रातीय[49] तोन्तमः ॥ ४६ ॥

सप्त तेपो अनु त्वग्ने[50] स्याद् गोमांश्चाधिरोचने ।
चित्रश्च भवतन्द्रप्सस्सहस्र पुनरैक्यतः ॥ ४७ ॥

त्रिपदं पनरुक्तं चेद्वाक्यं पूर्ववदुच्यते ।
[51]आयुर्यज्ञेन वाजश्च प्राणं मे[52] वायुरेव च ॥ ४८ ॥

पवस्व व्रतपास्सूर्ये. परोऽग्ने चादयः पुनः ।
येनाग्नेऽस्मिन् सधस्थे च[53] वाज्यध्वनस्त्वनैक्यतः ॥ ४९ ॥

एदोद्वयां वक्ष्यतेऽतश्च य[54] दनेकपदे पनः ।
जटोच्यतेऽन्यशब्देन तत्रानैक्यं न विद्यते ॥ ५० ॥

(ता अस्य हिरण्यगर्भस्सञ्चारण्यमन् त्वयि ।
अश्वाजन्यग्नयश्चैवाध्वर्यो वेरथो भवेत् ॥ ५१ ॥)

ग्रहणं त्वेकमुद्दिश्य पदं वै क्रियते[55] यदा ।
तदन्यत्र तु न ग्राह्यं यज्जटाभिमतैरिति ॥ ५२ ॥

[46] "पूर्वपूर्वं तु त" ख. तत्र संहिताभिधाने पूर्वं पूर्वं पदं वचनं च यथायोग्यं प्रथमं कर्त्तव्यम् ।

[47] उत्सर्गापवादयोरपवादो बलीयानिति तात्पर्यम् ।

[48] पञ्चपदं वाक्यमिति शेषः ।

[49] "यत स्मृतः" ख.

[50] "ग्ने त्वं गो" ख.

[51] इतः परमनैक्यमुच्यते ।

[52] "मे चायुरेव दाः" ख.

[53] "चा याज्य" ख.

[54] "दनैक्यपदे" ख.

[55] "ते यतः" ख.

संहितावत् क्रमो ज्ञेयो जटा च विकृतादिषु[56] ।
आर्षे तूक्तं मुखेऽन्ते च अन्यत्स्यादुभयत्र हि ॥ ५३ ॥

अथादावन्त[57] आर्षे तु ह्रस्वो दीर्घं भजेद्धलि ।
सदंग्यो तु व्यानोदानशब्दयोश्च सुबन्तयोः ॥ ५४ ॥

लोक एवेष्ट चाद्याश्वात् तस्य देवायते युवम् ।
वयुना हृदया श्वा वि वर्षा क्षामुत्तर[58]स्तथा ॥ ५५ ॥

चित्रतीवय-वातत्त्व-द्रविण-प्रस्थ-भङ्गुराः ।
पुष्प-वृष्णिय-कर्णक-शक्ति[59]-विश्वदेव्य-विषुचेन्द्रिय[60] ॥ ५६ ॥

वीर्या वा वद्वन्वानूर्ध्वोवनान्योर्ध्वेषु चे[न्द्र] चेत् ।
सत्रा जित्, क्था[61] युमत्, सुम्ना यन्, सुगोपरथो तम ॥ ५७ ॥

स्वा धियं धो रुहं राज्यं परो, दीर्घा धियः परः ।
शोक शुद्ध च-मेघा-घ-वसु-शत्रु च योत्तरः ॥ ५८ ॥

विश्वाराट्-वसु-मित्रापि साह-हा-पुष-वत्-परः ।
परोणसमधोवासं प्रावर्णोभिः सहोत्तरः ॥ ५९ ॥

राध्योब्रध्याहुतो श्रोणो चितो व्याहृति पृष्टि चेत् ।
स्वाहाकृतो शच्यूक्सामहन् ह्रादुनि गोत्तरः ॥ ६० ॥

चर्षणो धृत, पारो णह्य, पूतो गार्भपहावृत् सूयवा ।
त्विषो वाशोम्यन् याज राधा काश त्रिभू दावग्रहः ॥ ६१ ॥

ऋदक्षवधा ते स्वयं धत्तं सपत्नान् नो रयिं भव ।
देवानां शत सोमस्य जीवो यूयं पितॄन् परः ॥ ६२ ॥

---

[56] विकृतादिषु विकारागमलोपेषु.

[57] पदादौ पदान्ते च वर्तमानो ह्रस्वः यथापाठे हलि व्यञ्जनपरे सति दीर्घ-मापद्यते ।

[58] "त्तरतस्त" क. [59] "क्तिश्वदेव्या वि" ख.

[60] "न्द्रियवीर्या" क. [61] "क्थायसु" ख.

अथा ते च यथा ह्यूर्ध्वं तिष्ठा देवः शरीर चेत् ।
अच्छा वोचो जिगा नक्षि पितर्देवान्नियुद्धद ॥ ६३ ॥

चक्रमा सु जुषध्वं कद्रयं दैव्येऽत्र पूषण ते ।
सृजा ररा इतिं पृष्टिं सं रक्षा माकि राज च ॥ ६४ ॥

भवा तोकायनस्त्वं पायुर्वाज्यत्रा ते नियुत्नरः ।
सखादा पित यजो मुञ्च स्वस्त शिक्ष नः सखो ॥ ६५ ॥

क्षामारेरिह भिन्दं रुक्मो घा स्यालात् सत्यं मृडा जरित्रे नः ।
धारया रयिं वसूनि मध्यवता हवे(षु) वचः ॥ ६६ ॥

विद्मा ते तं हि बोधा स नोऽद्या देवान् हुवे च वृण् ।
भरता[62] व बृहज्जात वर्धया त्वं रयिंपरः ॥ ६७ ॥

सचस्वा नुद वर्धाऽत्र नोक्त चेद्धाम नाहदे ।
युक्ष्व स्वेन जनिष्वा हि मधूर्ध्वः सिञ्चथोक्षत ॥ ६८ ॥

घुष्याश्वस्य वि पाथा दिं आरिथा मुञ्चता यज ।
पिबा चरा सोम हिष्ठा म वर्त्तय वर्षथा पुश्चेत ॥ ६९ ॥

जनयथा च, दोया र, ऋध्यामा ते, हरा नि, चेत् ।
तत्रा नरं जयता नरः कुत्राचिद्यतरा मृधः ॥ ७० ॥

याता हिर पृणस्वा धृत भरा दध्यपावृधि ।
बोचता मेऽनदता हते येना सह चृता ब चेत् ॥ ७१ ॥

भजा त्वं जनया दैव्यं दक्षिणेना वसून्यपि ।
रुहेमा स्व स्तरोमा जु भवता मृड धर्ष मान् ॥ ७२ ॥

बिभृता स्वोरयथा मरु भरेमा मनोष चेत् ।
हन्तना तं जगामा परस्या चेत्तपता सुवृक् ॥ ७३ ॥

जुहुता विश्व तरता रजांसि श्रृणुता हवम् ।
पारया नव्यः सादया यज्ञं चेत् कृणुता बृहत् ॥ ७४ ॥

[62] "ता वसब्रु" ख.

क्रयो पोऽमसि ग यदो भू कृधी स्व श्रुधी हवम् ।
मोष्वा तू नू रणे, मक्षू देव, मिथू क, शुचिं बलम् ॥ ७५ ॥

इति व्यासशिक्षायां व्यञ्जनपरदीर्घप्रकरणम् ॥ २ ॥

आगमस्त्वपुपूर्वो मि[63] थुपूर्वजोऽपि चोत्तरः ।
सुपूर्वः [64] शोऽपि चन्द्रोर्ध्वः सम्पूर्वः सं कुरूत्तरः ॥ ७६ ॥

समपूर्वः सं कुर्वोर्ध्वो नोचापूर्वो द उत्परः ।
ङपूर्वः कः सपोर्ध्वश्चेट्नपूर्वश्च तो भवेत् ॥ ७७ ॥

लोपो विसर्गः सोऽनिङ्ग्यः स्य उच्चोऽथैष चेद्धलि[65] ।
एनोषधोरिद्विदग्न इमान्नः परतश्च सः[66] ॥ ७८ ॥

मकारः पदमोंपूर्वः चादौ व उच्चतुन्वधः[67] ।
[68] मश्चावग्रह इत्येकं या तिष्ठन्त्येकयोर्ध्वतः ॥ ७९ ॥

[69] अथ वैकृतमाप्नोति पदमसम्पूर्व ऋत्परः ।
विसर्गोऽवग्रहेष्वाशोः सुवद्भूरं परः स षम् ॥ ८० ॥

[63] "पुपूर्वः स्यान्मिथू स्याच्छोऽपि" ख.
त्वपुपूर्वः मिथुपूर्वश्च शकार आगमो भवति चकारपरः इत्यर्थः ।

[64] सु इत्येष शब्दः पूर्वः यस्मादसौ सुपूर्वः । सं सकारं आगमं प्राप्नोतीति शेषः ।

[65] एतद्वाक्यानन्तरं "पुनरुक्तं यतः पञ्चपद०" इत्यादिसंज्ञाप्रकरणपठितं पद्याष्टकं पुनः पठितम् । ख.

[66] सः>स इत्यत्र विसर्गः लुप्यत इति शेषः ।

[67] तुश्च नुश्च तुनू । उच्चौ उदात्तौ तुनू अधः पूर्वो यस्मादसौ उच्चतुन्वधः ।

[68] अत्र चशब्दो लोपमन्वादिशति मण्डूकप्लुत्या ।

[69] "रेफोष्मोर्ध्वोऽन्तगो मस्तु नादा संसाश्च रापरे ।
वर्तमानः स उत्पूर्वस्थस्तयोरित्यनोत्परे" ॥ अयं भागः अथ वेत्यादिपद्यात् पूर्वमधिकतया दृश्यते । ख.

नकारः शमियात् चोर्ध्वो नैरयन्नार्ध्नुवन्नपि ॥
एवास्मिन्ननड्वानायन् घृणीवान् वारुणा[70] नपि ॥ ८१ ॥

हकारः प्रथमादूर्ध्वस्तत्स्थानं[71] च चतुर्थकम् ।
[72]स्पर्शपूर्वः शकारश्छं लं तथाप्नोति लोत्तरः ॥ ८२ ॥

नकारो लपरस्तस्य सवर्णमनुनासिकम् ।
स्पर्शोत्तरो मकारस्तु यवलोत्तर एव च ॥ ८३ ॥

अनुनासिकमेतेषां सवर्णं प्रतिपद्यते ।
ऊष्मोत्तरो मकारश्चेदनुस्वारोऽत्र केवलम् ॥ ८४ ॥

द्विमात्र इति विज्ञेयो ह्यन्यधर्मविवर्जितः ।

इति व्यासशिक्षायां नानारूपसन्धिप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अथेतः स विसर्गः षं पदिमह्यपोहि मो द्यवि ॥ ८५ ॥

स्वानासोदिव्ययं कमूम्प्रोती[73] पूर्वोऽवग्रहपूर्वकः ।
असिञ्चन्नसदामापि ह्यनयोरादिपूर्वके[74] ॥ ८६ ॥

परि त्रि प्रति निर्यद्यभि पूर्वो निहते[75] पदे ।
तोध्वो वेः सुमतिर्माकिरोयुरायुर्नकिर्विदुः ॥ ८७ ॥

सेसोऽग्निरविदुर्मोढुर्निरभिः पायुभिः सधिः[76] ।
नावर्णहल्मलिम्लुमन्युबृहस्पतिशकुन्युतपत्नयः ॥ ८८ ॥

[70]"णानिति" ख. [71]तत्स्थानं तस्य प्रथमस्य समानस्थानम् ।

[72]"तवर्गश्च टवर्गाद्यो भजेदन्तोऽन्तमूर्ध्वयोः" । स्पर्शपूर्व इत्येतत्पद्यानन्तरमयं भागोऽधिको दृश्यते । ख.

[73]"त्रोग्याधिपूर्वोऽसदामासिञ्चन्" इति ख । अस्मिन् पाठे इंग्याधिपूर्व इत्यस्यावग्रहपूर्वक इत्यर्थः ।

[74]अयं भागो नास्ति । ख. । [75]निहते अनुदात्त इत्यर्थः ।

[76]एषु विसर्गः तकारपरः षत्वं भजते ।

ध्यन्यपूर्वः सव स्थानं ऋद्र[77] वत्यप्यवग्रहः ।
सन्तानेभ्यः स्पशस्सोतं सप्ताभिस्सम्मितां स्तनाम् ॥ ८९ ॥

सभेयः सत्वा सस्यायै सकसनोश्च सनिस्सनि ।
न स्तुप् स्तरो स्वर स्पर्धा स्फुरं साहस्र सारथिः ॥ ९० ।

ज्योतिरायुश्चतुःपूर्व [78]स्तो प्रतिप्रसवस्त्विति ।
टान्तो वा घापपूर्वः षात् थकारश्चैव ठं भजेत् ॥ ९१ ॥

विद्वाँस्ताँस्त्रीन् ऋतून् लोकान् तर्हाँस्तस्मिन् पितृननान् ।
युष्मानूर्ध्वानिश्मन् कृण्वन् कपालानम्बकानपि ॥ ९२ ॥

तिष्ठन्नाद्युच्चके नेमिर्देवाँश्च सवने पशून् ।
नकारं प्राकृतश्चैषु नित्यतोर्ध्वः समाप्नुयात् ॥ ९३ ॥

इति व्यासशिक्षायां षत्वप्रकरणम् ॥ ४ ॥

[79]अथेति नो णमस्थूरि पु ग्रामोरु समिन्द्र पाः ।
धिमुवस्त्रिटकारो निष्पूर्वो हन्योष्यमान च ॥ ९४ ॥

पारोपरिप्रपूर्वश्चेत् तदवर्णव्यवेतकः ।
प्राधो वन् उह्यमानोऽयन् यानं यवेन वाहनः ॥ ९५ ॥

पुन्नोऽन्येऽनित्यपत्वस्थ इन्द्रोघ एनमत्र च ।
केनेत्यत्रायजुःपूर्वो नृश्रोपूर्वो मना अपि ॥ ९६ ॥

अङ्गानां ग्यानि गान्योने गानां यामेन षण्ण च ।
रषः पूर्वो हवन्यह्ने हन् रपूर्वो मयान्यनि ॥ ९७ ॥

न नूनं नृत्यनह्यत्यप्यन्यशब्देऽन्य उच्चकः ।
नकारो द्वित्वगो लक्ष्यात्तकारोर्ध्वेऽपि वान्तगः ॥ ९८ ॥

[77] अत्रापि सान्निध्यान्निषेधो लभ्यते । ऋकारश्च रेफश्च ऋद्रौ तावस्मिन् सतः तस्मिन् ऋद्रवति ।

[78] "पूर्वे स्तो इत्यत्र स इत्यपि" ख.

[79] नकारो णकारमापद्यत इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ।

उत्तमं प्रथमोऽन्त्यो[80] र्ध्वस्तृतीयं घोषवत्परे ।
अन्तोऽचि वैति वर्गीयं ककुदन्त्यश्च मोत्तरे ॥ ९९ ॥

इति व्यासशिक्षायां णत्वप्रकरणम् ॥ ५ ॥

अथ विसर्ग आप्नोति रेफमज्घोषवत्परः ।
ऋारेष्टरविभर्वाहीरनन्तस्सवितस्त्वकः ॥ १०० ॥

अजोगश्शमितस्त्वष्टः प्रातश्चाहरहस्त्वहाः ।
नेष्टर्यष्टर्विवर्वस्तः सनुतस्तनुतः पुनः ॥ १०१ ॥

स्तोतर्होतः पितर्मातः करावन्नोचयोस्तथा ।
आवृत्परोऽयमित्यूर्ध्वश्चानायुवेऽन्तरेण हि ॥ १०२ ॥

अनिङ्ग्यान्तः सुवश्चाहास्त्वहर्न भ्यांमिरुत्तरः ।
रेफोर्ध्वो लुप्यते रेफस्तत्पूर्वो दीर्घमाप्नुयात् ॥ १०३ ॥

द्वन्द्वेऽहोरात् परे ओत्वं याति रोर्ध्वे सुवस्त्वपि ।
अःकारश्च त्वकारोर्ध्वे घोषवत्पर एव वा ॥ १०४ ॥

कखपेषं स चावर्णपूर्वः संधान्यवग्रहः ।
अत्र देवरिपश्चाविर्निरिडः शश्वतोऽपसः ॥ १०५ ॥

विश्वतोंहसोऽतिदिवोऽश्मनस्तमसस्त्विति ।
सकृधान्योत्तरः पिन्वपथे कृध्युत्तरस्तथा ॥ १०६ ॥

पत्नीवे पतिशब्दे द्विः पुत्पर्यूर्ध्वे दिवोहसः ।
वसुष्कोर्ध्वश्च रायस्पोपरो नमस्करोपरः ॥ १०७ ॥

नाध्वरं विश्वतोऽन्तश्च पुनस्तु विविशुः परः ।
जातोऽत्र षपवत्यूर्ध्वे परिश्राप्रोत्तरे न निः ॥ १०८ ॥

लुप्यते संयुतोष्मोर्ध्वोऽप्यवर्णाद् घोषवत्परः ।
[81] ऊष्माणमप्यघोषोर्ध्वस्तस्य सस्थानमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥

[80] अन्त्यः उत्तमः ऊर्ध्वः यस्मादसावन्त्योर्ध्वः ।

[81] अघोषपरो विसर्जनीयः तस्य घोषस्य समानस्थानमूष्माणं भजते ।

जिह्वामूलीयमाप्नोति ह्युपध्मानीयमेव च ।
कखे पफे परे नखषे अवर्णाद्यत्वमक्ष्वरे ॥ ११० ॥

इति व्यासशिक्षायां विसर्जनीयसन्धिप्रकरणम् ॥ ६ ॥

ग्रहे हिरण्यवर्णीये पृष्ठ्ये याज्योद्वययोरपि ।
नित्याचि नो यामत्पूर्वं ईदूत्पूर्वोऽन्त एति रम् ॥ १११ ॥

सोमान्यपूर्वन्दुयन्तु मर्त्यान् पोषान् वशानरान् ।
मधुमानविमान् गोमान् अमित्रानमृतान्महान् ॥ ११२ ॥

सो अस्मान् हविष्मान् कल्पोवानिडावांश्च बाणवानपि ।
चिकित्वान् हि पयस्वांश्च विद्वानुदयान् ह्रियम् ॥ ११३ ॥

इन्द्राम आचोढ्वमोडेऽन्यान् अप्येत्वकुर्वतादुहत ।
अधरान्थ्सर्वगन्मा करग्रेऽलक्ष्यादितिःपरः ॥ ११४ ॥

नर्चान् पतङ्गान् यजीयान् समानाँश्च तथा यमान् ।
रश्मीन् हि[82] श्रपयांश्चैतत्[83] पदानामुदथापरः ॥ ११५ ॥

उक्तौ विधिनिषेधौ च[84] यत्वे रुत्वे स्वरे परे ।
विलोमेष्वपि तौ ज्ञेयौ प्रकृतौ नैव नो हलि ॥ ११६ ॥

अयपावेदोदायावावेकमौत्वं स्वरेऽनिति ।
तत्तस्मादयुतादुत्वात् स्वकालाद्वः पदात्परम् ॥ ११७ ॥

यमिवर्णोऽसवर्णौं वमुन्नश्येति मिथुन्यपि ।
अत्रापूर्वो विधिश्चैव निगमेषु च कथ्यते ॥ ११८ ॥

अनुलोमे तु तत्कार्यं भवेदिति बुधैः स्मृतः[85] ।
यकारोऽवर्णपूर्वोऽचि ह्यादेशो यदि लुप्यते ॥ ११९ ॥

[82] 'रश्मींश्च श्र" क. । [83] "यांश्चात्र पदं चेदुदथा" ख.

[84] "च यत्परत्वे स्व" ख.

[85] "एदैतौ ह्यनकारोर्ध्वौ अयवावामुतः क्रमात् ।
ऐकाराद्[भ]रश्चायमौदावं भजतेऽत्र हि ॥" इत्ययमंशोऽधिको दृश्यते । ख.

न प्लुतप्रग्रहे सन्धिविधि[86] र्यत्वे विलुप्तके ।
रोष्मभावात्तु नात्पूर्वं लोपान्माच्च तदुत्तरात् ॥ १२० ॥

नकारा[87] द्याकृतेर्लोपादनुस्वारागमो भवेत् ।
अनुस्वारो यजुष्येवमध्यायेऽपि यदा भवेत् ॥ १२१ ॥

तदा गकारसंयुक्ते न शान्तिः शासद्वपरः ।

इति व्यासशिक्षायां यत्वप्रकरणम् ॥ ७ ॥

अथ स्वरावुभावेकं[88] प्राग्मतः सन्धिरुच्यते ॥ १२२ ॥

आद्यष्टसु सवर्णोर्ध्वे दीर्घमप्लुतपूर्वके ।
अथात्रावर्णपूर्वे तावेत्वं चेवर्ण उत्तरे ॥ १२३ ॥

उवर्णोत्तर ओत्वं च ऐत्वमेदैत्परे तथा ।
औत्वमोदौत्परोऽरं चृत्यारं प्रोपावपूर्वके ॥ १२४ ॥

न स्वधामा प्रपारयूर्ध्वं आपूषा ज्या प्रबुध्रिया ।
अभिनन्तस्वपाठे[89] द्विपदम्मानो यथा****** ॥ १२५ ॥

ओष्ठे तनेव एष्टश्चेदेमन्नोभ्मन् स्वरः परम् ।

इति व्यासशिक्षायां ऐक्यप्रकरणम् ॥ ८ ॥

एदोत्पूर्वेप्यकारोर्ध्वे एकं पूर्वसमन्वितम् ॥ १२६ ॥

अथ[90] प्राकृत उद्व्यैयुयोज्या द्रापेहिरण्यव ।
धाता जुष्टो विकर्पोऽग्निर्मूर्धा विहव्येऽयमेव नमः ॥ १२७

वाजपेयमहापृष्ठ्ये श्येनायोपध्रुवक्षितिः ।
तेष्वहन्यनिष्टृतोऽव्ययादवन्त्वस्मानंहसोंऽहतिः ॥ १२८ ॥

[86] "धिर्ये तु वि" ख. [87] राद्याकृ" ख.

[88] "वेकमाप्रनात्त्सन्धि" ख. [89] "ठे च पदं स्यान्मो यथा षुषूः" ख.

[90] प्राकृत अकार इत्येतदधिकृतम् ।

अन्वापस्त्वो वातां घर्मासो मर्तो दत्ते रथस्त्वधः ।
वातः पूर्वोऽभिवापश्च आपःपूर्वो ग[91]मस्त्वनु ॥ १२९ ॥

आपः पूर्वोऽद्भिरस्माँश्चेदपान्नपात्तथैव च ।
अदूर्ध्वेऽस्मान् स इन्द्रोऽधः तेऽग्नेऽन्धोँशुरद्य च ॥ १३० ॥

न्यूर्ध्व आविन्नस्सोमो मेऽधोऽग्नेऽस्याश्विना परा ।
नः पूर्वोऽद्याद्यवध्यस्मिन्नसदद्यग्निरन्तमः ॥ १३१ ॥

नमःपूर्वोऽप्रियायाग्र अश्वेभ्यश्चेतरत्र तु ।
धोरासोऽदब्धासोऽषाढ एकादशास एव च ॥ १३२ ॥

ऋषीणां पुत्रः शार्याते पृथिवी यज्ञ एव च ।
पितार आसतेये गो समिद्ध ऋषभः पुत्रः ॥ १३३ ॥

युवयोर्यो गृह्णाम्यग्रे जज्ञे वां एप एव च ॥
पतिर्वः पृष्ठे संस्कानो शुष्मो वृष्णो वचस्तथा ॥ १३४ ॥

वर्षिष्ठे जुषाणः पाथो योरुद्रः पूर्व इत्यपि ।
अरतिमस्य यज्ञस्यातिद्रुतोऽतियन्ति च ॥ १३५ ॥

अविष्यन्ननमीवाश्चान्येष्वर्चिस्तथानृणाः ।
अप्सुयोऽज्यानिमर्वन्तमजोतानन्हियास्तथा ॥ १३६ ॥

अम्बाल्यस्त्वंगिगोऽङ्गे चास्कभायत्तथाकृणोत् ।
अश्वसनिरशिश्रेचाच्युतोऽस्थभिरग्निया ॥ १३७ ॥
अध्वरस्वर ऊर्ध्व[92]श्चेदेष्वकारः स्वभावतः ।

इति व्यासशिक्षायां ओदेदनैक्याकारप्रकरणम् ॥ ९ ॥

अथैतद्विषयेष्वेकमे ओदि[ति स्व]सोति च ॥ १३८ ॥

न गर्भश्च यमो नद्यो भद्रः पूर्वस्त्वसोति च ।
यवनहेष्वजूर्ध्वेष्वग्नजोध्वोऽकार उच्चकः ॥ १३९ ॥

[91] "गमत्वनु" ख. [92] "र्ध्वे चे" ख.

मो वच स्थे दधानो (एङ?) अग्नेत्यकार ऐक्यतः ।
अभ्यावर्तिन्नभिद्रोहमधाय्यपि दधामि च ॥ १४० ॥

अदितिश्शर्माग्नेर्जिह्वामग्नयः पप्रयोऽरथाः ।
अद्यान्वस्माकमरिष्टा अश्मास्वाश्रुतिरव्यथ ॥ १४१ ॥

अस्मत्पाशानस्मिन् यज्ञे अंगिरस्वदथो अदः ।
अस्तास्मे धत्त चादुग्धा अर्चन्त्यत्रस्थ चार्यगन् ॥ १४२ ॥

अन्तरस्याममापूपमश्यामान्नाय चाकरम् ।
गाहमानो जायमानो मन्यमानः स्त्रितो[93]थोऽग्नयः ॥ १४३ ॥

तपसो भामितो धावस्पतिभ्यो हेतयस्पते ।
आयोऽध्वर्यो कृतोऽधश्चेन्नान्यः प्रग्रहपूर्वकः ॥ १४४ ॥

ग्रन्थान्तरेऽप्यनार्षेये स्वच्छाया वर्तते त्विति ।

इति व्यासशिक्षायां पूर्वैक्याकारप्रकरणम् ॥ १० ॥

वर्णानां कारणं वेद उदात्तादिस्वरः[94]स्मृतः ॥ १४५ ॥
तेषां तत्स्वरसन्धेश्च लक्षणं कथ्यतेऽधुना ।
उदात्तोच्चारणे तस्य देहदैर्घ्यं भवेद्यतः ॥ १४६ ॥

उच्चारणेऽनुदात्तस्य देहस्य ह्रस्वता भवेत् ।
भवेत्तत्र समाहारः स्वरितश्चोच्चनोच्चयोः ॥ १४७ ॥

[95]प्रचयश्च बुधैः प्रोक्त उदात्तश्रुतिरित्यपि ।
स्वारः शीर्षे मुखेऽप्युच्चप्रचयौ नि[96]हतो हृदि ॥ १४८ ॥

[97]मध्यस्थ एकनोचोऽतिप्रयत्नो विक्रमो भवेत् ।
उच्चः सन्धिर्भवेदुच्चः स्वरितस्वारनीचयोः ॥ १४९ ॥

[93] "स्त्रिधोऽग्न" ख. [94] "स्वरास्ततः" ख.

[95] प्रचयश्च चतुर्थस्वर उदात्तसमानश्रुतिरिति स्वरविचक्षणैः कथितमित्यर्थः ।

[96] "निहितो" ख.

[97] उदात्तस्वरितयोः स्वरितोदात्तयोः प्रचयोदात्तयोः प्रचयस्वरितयोर्वा मध्यस्थः ।

स्वरितानुदात्तयोर्योगे स्वारधर्ममवाप्नुयात् ।
नोचोध्वोऽकारसम्मिश्रो उच्च(ण्ड?) स्वरितो भवेत् ॥ १९० ॥

अत्राभिनिहतश्चायमिति संज्ञायते बुधैः ।
यवत्वे ह्युच्चयोर्यत्र इवर्णोकारयोर्यदि ॥ १९१ ॥

परतः स्वर्यते नोचस्वरितः क्षैप्र उच्यते ।
[98]उच्चोत्वान्नोच उत्वे स्यात् प्रश्लिष्टः सन्धितो यमः ॥ १९२ ॥

अखण्डे सयवो नित्यो नोचपूर्वः स्वयं च वा ।
स्थितस्वारस्य चान्याणुर्नीचः स्यात् प्र[99]णवोत्तरे ॥ १९३ ॥

स्वारद्वयस्य चैकस्मिन् कम्पे संज्ञास्ति दीर्घता[100] ।
क्षैप्रकम्पश्चतु[101]र्थेवमाद्दुदै द्विरुच्यते ॥ १९४ ॥

प्रश्लिष्टो नित्य ऊदाद्भ्यामेवाभिनिहि[102]तः स्मृतः ।
उच्चोध्वौ यदि दोर्ध्यादिविकेन कश्चनेति च ॥ १९५ ॥

उच्चकम्पौ [स्थितेन्दाःसौ?] स्वारः कम्पाश्च संहिताः ।
उच्चा[103]दुत्तरतो नीचः स्वरितं प्रतिपद्यते ॥ १९६ ॥

स्वारोऽयं प्रचयश्चैव नोदात्तस्वरितोत्तरे ।
स्वारादुपरि नोचानां प्रचयः परिकीर्तितः ॥ १९७ ॥

यः समानपदे स्वारस्तैरोव्यञ्जन उच्यते ।
पादवृत्तस्तयोर्व्यक्तावन्यः प्रातिहतः स्मृतः ॥ १९८ ॥

नित्योऽप्युच्चं नोचः क्षैप्रस्तथ्समोन्यूनतः परम् ।
दृढतरः प्रयत्नः स्यान्नित्ये क्षैप्रे च वा दृढः ॥ १९९ ॥

---

[98] उच्चं च तदुत्वं च उच्चोत्वम्, तस्मात् ।

[99] "प्रवणोत्तरे" ख. प्रवणशब्दः स्वरितपर्यायः ।

[100] दीर्घता, ह्रस्वश्च दीर्घो भवतीत्यर्थः ।

[101] "तुर्धा स्यादादू" ख. [102] "निहतः" क.

[103] उदात्तात्परेऽनुदात्तः स्वरितमापद्यते ।

प्रश्लिष्टे चाभिनिहते मृदुता स्वल्पतान्यतः ।
नादानुस्वारयोः पूर्वस्वारभागुच्चवत् स्थितः ॥ १६० ॥
स्वर्यतेऽस्मात्स्वरावेव नादानुस्वारकावपि ।
भक्तिः स्वारात्तदङ्गा[नाच्] धृतवद्रूपरे च रः ॥ १६१ ॥
स्वर्यते चादितो ह्रस्वो दीर्घमध्यं तथैव च ।
संयुतोर्ध्वे[104] च दीर्घश्चेदन्त्यस्वारो भवेत्तदा ॥ १६२ ॥
ऋकारोत्तररेफोर्ध्वेऽवसाने दीर्घ एव च ।

इति व्यासशिक्षायां स्वरधर्मसंहिताप्रकरणम् ॥ ११ ॥

[105] कनिष्ठानामिकामध्यातर्जनीषूत्तमे करे ॥ १६३ ॥
नीचस्वारश्रुतोदात्तान् अङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेत् ।
[106] स्वारमुच्चमिश्रोर्ध्वे च ह्यनामिकान्तरान्त्ययोः ॥ १६४ ॥
स्वारकम्पे स्वरावेतावनामिका[107]न्तमाद्ययोः ।
[108] पृथ(क्कनि? क्तदि)ष्टरेखा स्यादङ्गुल्योर्योत्तरस्य हि ॥ १६५ ॥
विरामे व्यञ्जनस्यैव पृथक् स्थानं न विद्यते ।
मुहस्तस्वरविन्यासान्निर्मलाध्ययनं भवेत् ॥ १६६ ॥
तत्पूतो ब्राह्मणो यस्तु ब्रह्मणा सह मोदते ।

इति व्यासशिक्षायां हस्तस्वरविन्यासप्रकरणम् ॥ १२ ॥

स्वरपूर्वमियाद्द्वित्वं व्यञ्जनं व्यञ्जनोत्तरे ॥ १६७ ॥

[104] "र्ध्वे तु दी" ख.

[105] "यो जटामात्रवित् ब्रह्म सन्धिज्ञो विष्णुरुच्यते ।
ईश्वरः स्वरसन्धिज्ञ इत्येवर्षिभिरीरितः ॥ कनिष्ठानामिका०" ख.

[106] "स्वाद्यन्तमध्यमध्यासु तद्रेखासु च तान् क्रमात् । स्वारमुच्च०" ख.

[107] "मिकोत्तमाद्य" ख.

[108] "निर्दिशेदुच्चकम्पे च तर्जनीमध्यमा(द्य?) योः । पृथक्तदिष्टरेखा०" क

लुपूर्वश्च वपूर्वश्च द्वित्वं स्पर्श उपाप्नुयात ।
अच्पूर्वाद्रादियाद्द्वित्वं वर्णमात्रोत्तरे च हल् ॥ १६८ ॥

ह्रस्वादन्तो नङो द्वित्वमाप्नुतो ह्यचारावपि ।
(आगपूर्वो यणोच्चः स्यात् भक्तेर्नीचो धू अधः ॥ १६९ ।

स्वारश्चारण्यके भक्ते शोर्षे स्वपूर्वके ।)
ह्रस्वाद्द्वित्वमनुस्वारः प्राप्नुयात्संयुते परे ॥ १७० ॥

तदनुस्वारपूर्वश्च संयोगादिर्द्विरुच्यते ।
व्यञ्जनं यन्निमित्तेन द्विवर्णमिति वर्णितम ॥ १७१ ॥

द्वितोयतुर्ययोस्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्विह ।
धामा तदु[109]पसर्गाच्च भूते थ एष आति च ॥ १७२ ॥

परमेभ्यः पराः पूर्वं छखिभुजा इयुस्तथा ।
समानस्वरयोर्मध्ये लक्ष्याद्द्वित्वं हलः क्वचित् ॥ १७३ ॥

द्वितोयस्य चतुर्थस्य तथा पूर्वागमः स्मृतः ।
काठके तु पूर्णाच्छद्रं चात्र पूर्वागमो भवेत् ॥ १७४ ॥

शात्तैत्तिरोयके न स्यात[नो] भवेत[110]काठके न चेत ।
हकारान्योष्मणः स्पर्श उत्तरे सकृदेव हि ॥ १७५ ॥

तन्मध्ये प्रथम स्यात्तत् स्पर्शसस्थान आगमः ।
ङकारादेव चानन्त्यात्तपरे धपरे सति ॥ १७६ ॥

ककारश्च गकारश्च आगमः स्याद्यथाक्रमम् ।
यत्रोष्माऽविकृतेः स्पर्शादुत्तमोर्ध्वे त्वनुत्तमात् ॥ १७७ ॥

आनुपूर्व्याद्यमाने तान्वर्णयन्त्यागमान् बुधाः ।
ऊष्मोत्तरे द्वितोयः स्यादादेशः प्रथमस्य तु ॥ १७८ ॥

कुण्डलान्तर्गतो भागो नास्ति । ख.

[109] तदुपसर्गाः तस्मिन् प्रसिद्धे प्रातिशाख्ये उक्ता उपसर्गाः ।

[110] "काठकान्यके" ख.

हकारः प्रथमाद् ध्वंस्तत्सस्था [111] नचतुर्थकम् ।
स्पर्शपूर्वः शकारश्छं लं तश्चामो [112] ति लोत्तरः ॥ १७९ ॥

ङपूर्वः कः सघोष्वेश्चेट्नपूर्वश्च तो भवेत् ।
ह्रस्वाद्द्विरूपवन्नादो यदेतं सकृदुच्चरेत् ॥ १८० ॥

अथवैतत्प्रसक्तस्य प्रतिषेधस्तु कथ्यते ।
इदैत्पूर्वौ यकारश्च विसर्गो रेफ एव च ॥ १८१ ॥

प्रथमोर्ध्वे [113] च रेफोष्मा बकारस्पर्श उत्तरे ।
ऊष्मस्पर्शपरस्थेषु लकारस्य [114] तथैव हि ॥ १८२ ॥

वर्गीयानुत्तमोर्ध्वो हल् सवर्णोत्तर एव वा ।
स्पर्शोर्ध्वो यरलोर्ध्वो मस्तेषामेत्यनुनासिकम् ॥ १८३ ॥

[115] यवहेषु परस्थेषु नकारश्चान्तगस्त्विति ।
नस्यान्तगस्य दीर्घात्तु यवहेषु च हल्परे ॥ १८४ ॥

परैरभिहितस्यैव न स्यात् संयतता तथा ।
स्वरायुक्तस्य वर्णस्य वाचकं नाम कथ्यते ॥ १८५ ॥

वर्णक्रमोक्तिकाले तु नान्यसंज्ञा [116] त्वमुच्चरेत् ।
सर्वे [117] वर्णा वदन्त्येवं ज्ञातो द्वित्वागमो न तु ॥ १८६ ॥

ततो [118] फलं फलं प्रोक्तं द्वित्वाद्युच्चारणा [119] द् बुधैः ।

ति व्यासशिक्षायां प्रतिषेधप्रकरणम् ॥ १३ ॥

स्वराणां पूर्वतश्चैव ह्युदात्तादिस्वरा स्मृताः ॥ १८७ ॥

---

[111] "स्वरस्य स्थानं चतुर्थकम्" ख. [112] "रश्छमन्तश्चामोति लो"
[113] "र्ध्वे स्वरे चोष्मा" ख. [114] "लकारश्च त" ख.
[115] स्पर्शोत्तरो मकारस्तु लवलोत्तर एव च ।
अनुनासिकमेतेषां सवर्णं प्रतिपद्यते ॥ यवहेषु पर०" ख.
[116] "ज्ञामनूच्चरेत्" ख. [117] "वर्णपदं चैवं ज्ञा" ग.
[118] "फलं पलं प्रो" ग. [119] "रणं बु" ग.

व्यञ्जनानां तदाऽप्यर्थमंगतात्र विधीयते ।
परस्य व्यञ्जनं चाङ्गं पूर्वस्याचोऽवसानगम् ॥ १८८ ॥

ऋकारे परभूते च रेफः पूर्वाङ्गतां भजेत् ।
अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरभक्ति[120]रसंयुतः ॥ १८९ ॥

योगादि च परायुक्तं पूर्वस्यांगं तथा स्मृतम् ।
न पूर्वाङ्गं भवेत स्पर्श ऊष्मणो विकृतिर्यदि ॥ १९० ॥

पराङ्गं प्रचयाद् भक्तिः प्रचये ऋत्परे च रः ।
अन्तस्थोदयमङ्गं स्यात असवर्णं परस्य च ॥ १९१ ॥

ऊष्मण्पूर्वे पराङ्गं चेत स्पर्शश्चैव यमास्त्विति ।
स्वरोर्ध्वोष्मणि रेफस्य लस्यापि स्वरभक्तिता ॥ १९२ ॥

तन्मध्यऋत्वे [121]इत्वे च स्वरभक्तिं प्रकल्पयेत ।
हपरे तु हलन्ता स्यात स्वरभक्तिश्च[122]संवृता ॥ १९३ ॥

अजन्ता शषसोर्ध्वे च विवृता समुदीरिता ।
स्वरभक्तिः करेणू रो होर्ध्वो लः कर्विणो भवेत ॥ १९४ ॥

हरिणो शषसोर्ध्वो रो लकारो हारितोच्यते ।
दीर्घात् स्वारादनन्त्या च स्वाराद्भक्तिः पृथग्भवेत ॥ १९५ ।

प्रत्येकस्वरभाग्यश्च[123]न भक्तिं निहते च हे ।

इति व्यासशिक्षायां अङ्गसंहिताप्रकरणम् ॥ १४ ॥

वायौ चरत्युरस्यन्तं मन्द्र उद्भवति ध्वनिः ॥ १९६ ॥

कण्ठे च मध्यमो ज्ञेयः शीर्षे तारः[124]स्वशक्तितः ।
उच्चार्यते त्रिभिस्तैस्त यावदध्ययनं क्रमात ॥ १९७ ॥

[120] "क्तिस्तथैव च" ग.   [121] "ऋत्वे इति च स्वर" ग.
[122] "श्च संयुता" ग.
[123] "श्च स्वरभक्तिर्निहते हि" ग.   [124] "रः सश" ग.

नादश्वासौ हकारा[को] कण्ठेऽल्पे विवृतेऽधिके ।
अच्घोषा नादतो जाता हचतुर्थीयकारजाः ॥ १९८ ॥
(प्रथमा श्वासतो ह्येकादघोषाश्च ततो यमाः ।)
कण्ठो वक्त्रादिमध्यान्तं दन्तमूलं च नासिकम् ॥ १९९ ॥
ताल्वोष्ठमुरः स्थानानि वर्णानां करणान्यधः ।
उवर्गप्रकृतरोष्ठौ दीर्घौ स्त औत्परस्य[125] च ॥ २०० ॥
अव्यञ्जनस्वराणां च आदौ कण्ठ उदीरितः ।
ओष्ठताल्वववर्णेवर्गे व्यस्तसंवृतमेत्यपि ॥ २०१ ॥
औति चोष्ठौ[126] स्त ओत्याल्पाधिकावेत्योष्ठतालु च ।
कवर्गादिषु जिह्वादिमध्यान्तोष्ठेन चोपरि ॥ २०२ ॥
मध्यान्ताभ्यां च तालौ ये रेफे जिह्वाग्रमध्यतः ।
लकारे दन्तमूलेषु[127] जिह्वाग्रेणोपरि स्पृशेत् ॥ २०३ ॥
वे चोष्ठान्तेन दन्तेषु स्पर्शस्थाना य ऊष्मकाः ।
प्रयत्नश्चोष्मणां व्यस्त इणोऽन्येषामचां भवेत् ॥ २०४ ॥
हकारश्च विसर्गश्च कण्ठस्थानावितीरितौ ।
केवलानां च सर्वेषामत्यल्पस्पृष्टता स्मृता ॥ २०५ ॥
अतिस्पृष्टो द्वितीयेषु चतुर्थेषु च तत्समः ।
हकारं तत्र नासिक्यं उत्तमोत्तरमेव च ॥ २०६ ॥
[128]विज्ञेया नित्यनासिक्या यमानुस्वारपञ्चमाः ।
अंजन्तस्था हकारश्च निमित्तेन तु कीर्तिताः ॥ २०७ ॥
अकारान्तः प्लुतो यश्चे[129]दाननासिक्य उच्यते ।
अमत्र ध्वनितल्यश्च रङ्गसंज्ञा इतीर्यते ॥ २०८ ॥

---

[125] "स्य त" ग. [126] "ष्ठौ स्पृशत्यल्पा" ग.

[127] "षु स्पर्शयेत् प्रत्यगेव हि" ग.

[128] "अन्तस्थापरमित्यत्र उरस्यं च विदुर्बुधाः । विज्ञेया०" ग.

[129] "श्चेदननासिक उ" ग.

श्लो३काँ गला३म् ममाँ३ दूता३म् यद्ग्रा३म् एवेति च प्लुता:[130] ॥ २०९ ॥

दीर्घा देवा उता [इज्यमूर्वा] अस्वां अहं कठे ।
पत्नीवाँश्चेतव्य: कार्याश्चित्याम्या: पता उ च ॥ २१० ॥

होतव्याँ सत्यराजाँश्च सृज्यां प्राश्याञ्च मोयता: ।
कर्तव्यां सहस्रसाम द्राक्सो[मा: क्रा]माश्च हा इति ॥ २११ ॥

ब्रह्मान्त्वं द्विपदां हौषां स्थेया अग्ना [इ पत्न्यगाम्] ।
[131]हव्यरत्नो च्छिनत्तो च जुहवानि न गच्छति ॥ २१२ ॥

एति लाजीञ्छाचीन् सर्वे त्वन्तोदात्ता: प्लुता इमे ।
पत्न्या इति (गृ ? ग्र)हा इ[त्वो] उत्ताना इत्यवेरपा: ॥ २१३ ॥

सोमपा अ[133]सोमपावश्रुता उति पित्र्या ।
सावित्रान्नवेत्था[133]व्यमग्निहोत्रान्नचेति च ॥ २१४ ॥

अवेत्योऽवभृथानाद्वीरभ्य: पशूश्शृतं हवि: ।
स्थोयोऽग्नोर[134]ध:स्विदासोदुपरिस्तुहि वि इति ॥ २१५ ॥

[135]नकं त्रिपञ्चाशदूर्ध्वं चतुर्णां दशमा:प्लुता: ।
नव दशाचो हलश्च ह्यनुस्वारौ विसर्गजौ ॥ २१६ ॥

चतुर्भक्तिर्यमाश्चेति वर्णा: षट्षष्टिरीरिता: ।
मध्ये वकारेऽनुस्वारे विगमे संयुते स्थिते ॥ २१७ ॥

[130] श्लोका३म् सुमङ्गला३म् यद्ग्रा३म् उपहूता३म् ममा३म् प्लुता:" ग.

[131] "हावरत्नो" ग,

[132] "असोमपाद्वावश्नुता उ प्रत्यतिष्ठिपाय ।" ग.

[133] "त्याद्वौव्य" ग. [134] "ध:स्विदुपरि स्विदासोदस्तुहोभ्य इव विन्दतो" ग.

[135] नकञ्चनेत्यनुवाके त्रिपञ्चाशद्वाक्येभ्य: परत: चतुर्णां वाक्यानां दशमस्वरा: प्लुता विज्ञेया: ।

अप्योकारे परे व्यक्तो द्विरो[136] ष्ठाविति निश्चितौ ।
संयुतश्चो[137] ष्ठमध्ये हो विसर्गादुत्तरश्च पः ॥ २१८ ॥

तालुभ्यां वायुमापूर्य[138] माण्डूकोष्ठ्यः परः स्मृतः ॥
स्पर्शयोः संयुते यत्र पाठे चावसरे यदि ॥ २१९ ॥

आदेरेष श्रुतिः ज्ञेया विरामे[139] मस्य चैव हि ।
विरामे वर्ग्यपूर्वस्य प्रयत्नः क्रियते पृथक् ॥ २२० ॥

ओमः पवर्ग ऊर्ध्वे चेन्न प्रयत्नः पृथक्त्वि[140] ति ।

इति व्यासशिक्षायां स्थानप्रकरणम् ॥ १५ ॥

चाषोक्तिरेकमात्रः स्याद्वायसेन द्विमात्रकः ॥ २२१ ॥

मयूरेण त्रिमात्रश्च जानीयात् काललक्षणम् ।
कालोऽतिसूक्ष्मकोऽणुः स्यान्मात्रार्धं व्यक्तमात्रकम् ॥ २२२

अङ्गुलि[141] स्फोटनं यावान् तावान् कालश्च मात्रकः ।
हलुत्तरं[142] हलेवैतदणुमात्रं प्रकीर्तितम् ॥ २२३ ॥

विरामो[143] वर्णयोर्मध्ये ह्यणुकालोऽप्यसंयुते ।
हलो भक्तिर्विसर्गोऽन्ता ह्रस्वान्नो यवहोत्तरः ॥ २२४ ॥

[136] ययोरन्त्योष्ठ्यस्वरयोर्मध्ये वकारादिके स्थिते सति, ओष्ठ्यस्वरात् परत्र ओकारे केवलोष्ठ्यपरे वा स्थिते सति, अत्र द्विरोष्ठ्यौ कर्तव्यौ । द्वितीयोष्ठ्यस्य पुनः प्रयत्न इत्यर्थः ।

[137] "श्चोष्ठ्ययोर्मध्ये" ग. [138] "र्य मण्डू" ग.

[139] "मे तस्य" ग.

[140] "थक्तथा" ग. अवमाने ओङ्कारस्य पवर्गे परे सति तत्र मकारस्य पृथक् प्रयत्नो नेष्यते ।

[141] 'लिस्पर्शनं या" ग. [142] "त्तरं हल्युक्तं त" ग. [143] "रामे व" ग.

स्पर्शोर्ध्वो वोऽर्धमात्रास्तेऽवसाने लस्त्रिपादता[144] ।
विसर्गान्तेऽर्धमात्रः स्यात् विरामः क्षपरे सति ॥ २२५ ॥

संयुतोर्ध्वे च पूर्वत्र द्विरोष्ठ्येप्यौ वयोस्तथा ।
पिपीलिका दीर्घसमे च मध्यमा
सवर्णता पाकवती पदैक्ये ।
[145]दृष्टा च वत्सानुसृतिस्त्वसाम्येऽप्य-
धोऽणुमुख्यास्तु विरामकालाः ॥ २२६ ॥

स्वरोदये त्वनुस्वारो भवेदध्यणुमात्रकः ।
विरामश्च तयोर्मध्ये वैशेषिका विदोर्घयोः ॥ २२७ ॥

प्रणवान्ते पवर्गोर्ध्वे ह्यवग्रहान्त एव च ।
वाक्यान्ते तु विरामश्च सार्धमात्रः प्रकीर्तितः ॥ २२८ ॥

पदप्रणवयोर्नित्यं विरामः स्याद्द्विमात्रकः ।
[146]द्रुतार्धस्वरसम्बन्धे तयोस्तत्स्वरकालवत ॥ २२९ ।

[147] अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्रेफोष्मसु परेषु च ।
संयोगे परभूते चेदेकमात्र इति स्मृतः ॥ २३० ॥

स्यातां सोर्ध्वखथोर्ध्वे च ङनौ ह्रस्वाद्द्विमात्रकौ ।
षपरा नित्यखथोर्ध्वे हकारे हलपरे[148]सति ॥ २३१ ॥

असंयुतश्च नो दीर्घान्मात्रिको यत्रहोत्तरे ।
ह्रस्वान्नादौ द्विमात्रः स्यादन्यत्राप्येकमात्रिकः ॥ २३२ ॥

---

[144] "दता । संयु" ग.

[145] "द्रष्टा वस्थानुसृतिस्त्वसाम्ये मध्येऽणु" ग.

[146] "धृताद्धलस्व" ग.

[147] "ऊष्मरेफपरश्चैत्र अनुस्वारो द्विमात्रकः ।
संयुतोत्तर इत्येष एकमात्रः प्रकीर्तितः ॥ स्यातां०" ग.

[148] "परे तथा" ग.

केवलप्रणवे तु स्यात् स्वरः सार्धद्विमात्रिकः ।
मकारान्तो यजुष्युच्चस्वरित ओन्त[149]दादि षट् ॥ २३३ ॥

अजेकद्वित्रिमात्रा स्त्रिरेको द्विश्चैकगो द्विगाः ।
त्रिमात्रता[150] विरामः स्यादृगन्तेऽर्धान्त एव[151] च ॥ २३४ ॥

काण्डप्रश्नानुवाकान्ते दशाष्टौ पञ्चमा त्रिकाः ।
ग्रन्थानां परिपूर्णत्वे त्रि[152]गुणः काल उच्यते ॥ २३५ ॥

ह्रस्वः स्यादेकमात्रः स्याद्द्विमात्रस्य तु दीर्घता ।
त्रिमात्रस्य प्लुतोऽर्चां हि पादो[153]मात्रश्चतुर्थकः ॥ २३६ ॥

शीघ्रं विलम्बितं मध्यं तिस्रो वाक्यस्य वृत्तयः[154] ।
कालान्यता च [स]द्वृत्तौ तदा कर्मान्यता भवेत् ॥ २३७ ॥

प्रयत्नात् कालतश्चोक्तास्तद्वर्णा उद्भवन्ति हि ।
[155]वर्णाभावे वर्णाभावः सम्यग्ज्ञेयं द्वयं ततः ॥ २३८ ॥

मध्यमां वृत्ति[156]मालम्ब्य चैवं कालाः सुनिश्चिताः ।
प्रातिशाख्यादिषु ह्यत्र वृत्तिः[157]साप्यवलम्बिता ॥ २३९ ॥

इति व्यासशिक्षायां कालनिर्णयप्रकरणम् ॥ १६ ॥

[149]ओँ तद् ब्रह्मेत्यनुवाकादयः षडोंकाराः स्वरिता भवेयुरित्यर्थः ।

[150]"त्रत्वं त्रि" ग. [151]"एव च ।
होता यक्षदिति त्वन्ते देवं बर्हिश्च पञ्चमे ।
सहां भरग्न पितृप्रश्ने ऋक्स्यात् स्वा[न्द्व] निधनेन चेत् ।
काण्डप्रश्ना०" ग.

[152]ग्रन्थानां समापने विरामः तत्काण्डविरामः त्रिगुणकालः त्रिंशन्मात्र इत्यर्थः ।

[153]"पादमात्रचतु" ग. [154]वृत्तयः व्यापाराः ।

[155]"प्रयत्नाभवे" इति युक्तम् । [156]"त्तिमाश्रित्य एवं" ग.

[157]"त्तिः सैव समाश्रिता ।" ग.

ŚṚṄGĀRAKALLOLA OF RĀYABHAṬṬA

Edited by Prof. N. A. GORE, M.A.

INTRODUCTION

The Manuscript— The text of the *Śṛṅgārakallola* which is edited for the first time in the following pages, is based on a single Ms. in Govt. Ori. Mss. Library at the Bhandarkar O. R. Institute, bearing the No. 362 of 1895–1898. This is the only Manuscript of the work recorded by Aufrecht in his CC (III. 137). No other Ms. has come to light since then according to the information of Dr. V. Raghavan who is working on the revised and considerably enlarged edition of the Catalogus Catalogorum, under the auspices of the Madras University. The importance of this unique Ms. is further enhanced by the fact that it bears the exact date on which it was copied. Though this work was discovered as far back as 1895 A. D. it was prominently brought to the notice of scholars by Prof. P. K. Gode by writing a Paper on it in the Adyar Library Bulletin Vol. XI. I offer my grateful thanks to Prof. Gode for kindly suggesting to me that I should edit this work at an early date, and to Dr. R. N. Dandekar for publishing it in the *Annals*.

Its Description:—

Name— शृङ्गारकल्लोलं नाम काव्यं (fol. 11ᵇ).

Author— रायभट्ट.

Extent— Foll. 11. fol. 1ᵃ blank except for the word पुराणि written by a later hand.

Material— Hand-made paper turned brownish by age; 10 lines on each page, about 35 letters in a line.

Script— Devanāgarī, hand-writing medium-sized, clear.

Scribe— Mukunda.

Date— Bhauma, 9th day of the bright half of Śrāvaṇa, Saṁvat 1658 = Tuesday, 28th July 1601 A. D. acc. to Indian Ephemeries Vol. 6 p. 6 by Pillai.

Beginning—(fol. 1ᵇ) ॐ ॥ श्रीगणाधिपतये नमः ॥ ॥ अनुनयति गिरिशे etc.

End— (fol. 11ᵇ) ०सुकविरचना कस्य भूषां न धत्ते ॥ १०४ ॥

Colophon— (fol. 11ᵇ) इति श्रीमहाकविपंडितश्रीमद्रायभट्टकृतं शृंगारकल्लोलं नाम काव्यं संपूर्णं ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ संवत १६५८ वर्षे श्रावणशुदि ९ भौमे लिषितं मुकुंदेन ॥ श्रीः ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीः ॥

The top-margin of 1ᵇ contains the following verse—

अधरे नवषीटिकानुरागः नयने कज्जलमुज्ज्वलं दुकूलम् ।
इदमाभरणं नितंबिनीनामितरद्भूषणमंगदूषणानि ॥ (सुभाषितरत्नभाण्डागार पृ. २५१ श्लो. २१).

In this Ms. च is written for व in most cases. The stanzas are numbered. Upto verse 57, the पदच्छेद or the splitting up of different grammatical forms in a line joined together by rules of *sandhi* is indicated by light vertical strokes between two words and the following symbols are used over the heads of letters as an additional help in splitting up the *sandhis* -- ऽ (= अ), ।। (= औ), × (= आ), ० (= अनुस्वार), ऊ (= ऊ), ◡ or उ (= उ), ॰ (= इ), ।। ॰ (= आ इ). Red power is rubbed over the numbers of the stanzas. A few letters accidentally omitted are supplied in the side-, top-, or bottom-margins. Yellow pigment is used to score off unwanted letters. Scribal errors which are usually noticed in the other Mss are found in this Ms. also, e. g. the omission of the *visarga* or the *anusvāra* ; र्णः for र्णाः, ग्या for ज्ञा, क्रि for कि, ख for ष, स for श, द्र for र्द are found in some places. Lacuna -- the last two lines of stanzas 90 and 99 are missing.

The Author and his Date-- Though the name of the author is nowhere mentioned in the body of the work, the colophon declares it to be the composition of Mahākavi Paṇḍita Rāyabhaṭṭa. As three verses from SK (viz. 15, 27, 34) are quoted in the *Padyaveṇī* of Veṇīdatta (about 1650 A. D.) and are specifically ascribed to Rāyabhaṭṭa, there should be no difficulty in accepting the correctness of the ascription of the SK to Rāyabhaṭṭa as given in the colophon. No other work of Rāyabhaṭṭa, has been discovered so far. Prof. Gode has expressed it as his surmise that the *Yatisaṁskāraprayoga* (CC. I. 526) is the work of one Rāyabhaṭṭa who is different from our Rāyabhaṭṭa. As our Rāyabhaṭṭa is styled as *Mahākavi* and *Paṇḍita* in the colophon of the Ms. of the SK, it is quite likely that he must have written some more works besides the SK. I have carefully compared the verse-index of the SK with those of the *Padyāmṛtataraṅgiṇī*, the *Sūktisundara*, the *Vidyākarasahasraka*, the *Sūktīmuktāvali* and the *Subhāṣitasarvasva*. But I have not been able to trace any verse from our work in these anthologies. But in the *Subhāṣitaratnabhāṇḍāgāra* (SRB), a voluminous modern anthology of Sanskrit verses, I have found out two verses from the SK, which are different from the three quoted in the *Padyaveṇī*. Though the SRB must have

entailed its compilers enormous labour, unfortunately its reference value is seriously impaired by the lamentable omission in most cases of the sources of the verses included in it. Therefore it is not possible to say whether the compilers of the SRB took the verses from some Ms. of the SK or from some book in which they occurred as quotations. The first alternative is not very likely, for had they access to a Ms. of the SK, they would have taken over many more verses from this charming and sweet poem. That they had not our Ms. before them is quite certain as the third line of the stz. नमस्तोमः सत्यं etc. is read differently in the SRB and the SK. They would have laid the scholars under obligation if they had recorded the name of the book from which they culled these two verses, as the fact would have helped us in determining the date of Rāyabhaṭṭa, the author of the SK perhaps more precisely. For the present, however, we might tentatively assign Rāyabhāṭṭa to about the middle of the 16th century A. D., if not to an earlier period, as the Ms. of the SK was copied in 1601 A. D. and his verses are quoted in the *Padyaveṇī* of Veṇīdatta who flourished about 1650 A. D.

The work— The SK is a short poem, dealing, as suggested by the first half of the title, with the sentiment of love of both the varieties, *Sambhoga* and *Vipralambha*. The latter half of the title is also significant. *Kallola* means a wave or a billow, and the hundred and one verses (excluding the first two benedictory verses and and the last one which expresses the author's estimate of his own work) are like different waves on the ocean of *Śṛṅgāra*. Just as the waves show an identity in difference—individually they are different from one another, but ultimately they are all one being water of the same ocean—the verses of this beautiful poem delineate different situations and feelings and moods of people in love with each other, but they all belong to the same sentiment of *Śṛṅgāra*. The author possesses felicity of phrase and his diction is very well suited to the sentiment. He conceives an interesting situation and knows how to express it in happy words. He expresses the feelings of a shy maiden on the morning after the amorous enjoyment with delicacy and understanding. About sixteen verses refer to a lady who is posssssed of self-respect, is offended with her husband (māninī) while about fifteen others depict the feelings of a lady in separation, her plight in the absence of her lover, her eagerness to meet him and the

exquisite joys on reunion. The hypocritical behaviour of a cunning lover who tries to please both of his beloveds at one and the same time is cleverly brought out. The *abhisārikā* is described in four verses and the charming coyness of a newly-wedded maiden is expressed in three others. A few verses bring out the natural beauty of ladies which requires no adornment or describe the taunt administered by a lady to her insincere female friend who dallied with her own lover. The complaint of a lady who gradually goes down in the estimation of her husband is really pathetic. A perusal of the poem will at once convince the readers that the SK is in no way inferior to the famous *Amaruśataka* and perhaps may have been inspired by it.

Metrical Analysis— The one hundred and four verses in the poem are written in fifteen different metres and the *Śārdūlavikrīḍita* is the dominant one in the SK as it is in the *Amaruśataka* also; 52 verses out of 104 are in this metre. All the metres of the SK are indicated below in the alphabetical order and the numbers of the verses which are written in them are shown in brackets just after them.

आर्या (12, 82).
इन्द्रवज्रा (42).
उद्गीति (80).
उपजाति (29).
पुष्पिताग्रा (70).
पृथ्वी (49, 50, 57).
मन्दाक्रान्ता (10, 28, 104).
मालिनी (1, 20–22, 40, 41, 63, 65–67, 76, 93, 94).
वंशस्थ (33).
वसन्ततिलका (60, 69, 84, 86, 91, 92).
शार्दूलविक्रीडित (2–9, 14, 15, 18, 19, 25–27, 30–32, 34–39, 43–46, 51, 52, 54–56, 61, 62, 64, 72–75, 77–79, 83, 85, 88, 89, 96, 99–102).
शिखरिणी (11, 13, 17, 23, 47, 48, 53, 58, 68, 71, 90, 95, 103).
स्रग्धरा (24).
स्वागता (16).
हरिणी (59, 81, 87, 97, 98).

I have tried my best to give the text as accurately as possible, but a few obscure passages indicated with a question mark after them still remain and I shall feel obliged to the scholarly readers of the *Annals* if they would favour me with their suggestions and criticism through the Editor, or by writing directly to me to the following address—

C/o Dr. H. G. Moghe, Linking Rd., Khar, Bombay 21.

रायभट्टकृतः

शृङ्गारकल्लोलः ।

ॐ

श्रीगणाधिपतये नमः ।

अनुनयति गिरीशे द्राक् परावर्तिताङ्ग्याः
स्फटिकभवनभित्तौ तन्मुखेन्दुं समीक्ष्य ।
पुनरभिवलितायाः विस्मयस्मेरमुख्या
जयति गिरिसुतायाः कोऽपि दृष्टिप्रसादः ॥ १ ॥

आनम्राः प्रथमं कृतागसं[1] इव व्यापारशून्यास्तथा
संरुद्धा इव कीलिता इव विनिर्याताः स्खलन्त्यस्ततः ।
कामारेर्भयभङ्गुरा इव मुखं स्मेरं स्पृशन्त्यः शनैः
पार्वत्याः[2] स्मरबन्धवो नवपरीहासे दृशः पान्तु वः ॥ २ ॥

उद्धृत्यापि पुरः पदं प्रियसखीवाक्यैः क्वणन्नूपुरं
नाक्रान्ता गृहदेहलीं नवसुधासिन्धूत्थचन्द्रानना ।
त्रुट्यत्कञ्चुकबन्धनातिविनमन्मूर्धांशुकापि स्थले
प्राप्ता चेन्मणिबन्धने नववधूः पुण्यैरगण्यैरलम् ॥ ३ ॥

अङ्गैरङ्गसमावृतिं विदधती व्यातन्वती सीत्कृतिं
पश्यन्त्याकुललोचना तत इतः खिद्यन्नखाङ्कं वपुः ।
जालात्तल्पगतां करेण दधती चैलभ्रमाच्चन्द्रिकां
तन्वङ्गी सुरतावसानसमये संसारसारायते ॥ ४ ॥

आकर्ण्य स्थगितं समाकुलमथो धारायितं दृक्पथं[3]
प्राप्ते स्फारितमङ्गणं विचलितं किंचिद्दिशत्यालयम् ।
सान्द्रं[4] स्वान्तिकमागते विनमितं संभाषमाणे प्रिये
दूराद्वागतवत्यहो मृगदृशो नेत्रं विचित्रायते ॥ ५ ॥

[1] Ms. कृतागम इव. [2] Ms. पार्वत्या स्म°. [3] Ms. दृक्पथं. [4] Ms. सांद्र स्वांति°,

आहूता तव नामतो भ्रमवशादित्यस्ति सा कोपना
  युक्तं सागसि मानिनीन्दुवदने यत्त्वं मयि प्रेयसि ।
इत्याकर्ण्य वचो विचित्ररचनं स्मेरानना प्रेयसो
  हस्तं न्यस्य मुखे सखेलमनयत्कान्ते दृगन्तच्छटाम् ॥ ६ ॥

गात्रं ते तुहिनाग्निलीढनलिनीमूलस्य धत्ते दशा-
  मास्येन्दुः करपङ्कजेन विधृतो हा निश्वसन् रोदिति ।
चेतोऽपि द्रुतमन्थकुन्थितदधिक्षोदायते साम्प्रतं
  कस्मै चण्डि निवारिताऽपि दयिते कामायमानं व्यथाः ॥ ७ ॥

एतत्कण्टकितं वपुस्तत इतो लूनं विकीर्णाः[1] कचाः
  प्रस्विन्नं मुखमण्डलं च नितरां खिन्नासि तन्वि स्फुटम् ।
संदष्टं मधुपेन दन्तवसनं यद्बन्धुजीवोपमं
  त्वं पुष्पावचये गता सखि पुनर्नो निर्घृणस्यान्तिकम्[2] ॥ ८ ॥

उत्कण्ठैकमयीं[3] तनुं कलयतोः क्लेशेन दीर्घं दिनं
  नीत्वा केलिमिलन्मनोरथशतैर्विश्लेषशेषे सति ।
दम्पत्योः सुचिरेण सङ्गमितयोर्विश्वं नवं जानतो-
  र्यूनोः कापि[4] विजृम्भते रसभरादाश्लेषसारा रतिः ॥ ९ ॥

वाचां गुम्फैरनुनयपरं हन्त हित्वैव कान्तं
  मानव्यूढा युवतिसदसि प्राङ्गणे संनिविष्टा ।
छायां मूर्ध्नः पदकमलयोः प्रापितां तेन तन्वी
  दृष्ट्वा तत्र प्रियसहचरं प्रैक्षत स्मेरवक्त्रा[5] ॥ १० ॥

सखि क्रोधावेशादहह दहता पञ्चविशिखं
  हितं किं लोकानां विहितममुना कामरिपुणा ।
पिशाचो यद्भूत्वा हृदयमयमाविश्य रभसा-
  दविज्ञातोपायो भुवनमखिलं व्याकुलयति ॥ ११ ॥

[1] Ms. विकिर्णाः क°. [2] Cf. अमरुशतक Stz. 105 (निर्णयसागर edn.). निःशेषच्युतचन्दनं etc. [3] उत्कण्ठैकमयां. [4] Ms. क्वापि. [5] Ms. स्मेरवक्त्रां.

मृगमदमपहरसि दृशा मृगमदशिल्पेन कल्पयाकल्पम् ।
अतुलैव जगति भवती किमिति तुलाकोटिमुद्वहति ॥ १२ ॥

तमिस्राणां स्तोमाः सपदि समरुन्धन्नुडुपतिं
कृताक्रोशावेशाजनि वियति तारावलिरपि ।
सकम्पं हेमाद्रिं विबुधसरिदाश्वासितवती
ततोऽहं नो जाने कनकलतिका किं पुनरभूत् ॥ १३ ॥

आयाते मयि नेक्षितं न गदितं संभाषिणि श्लिष्यति
व्याधूतं नमितं च चुम्बति मुखं तन्व्या सखीनां पुरः ।
आगस्कारिणि पादयोः प्रणिपतत्युत्थाय यान्त्या कियत्
प्रेयस्या परिवृत्य वीक्षितमहो तत्केन विस्मार्यते[1] ॥ १४ ॥

एकाङ्घ्रिं विनिधाय कान्तचरणे तज्जानुदेशेऽपरं
लीलोदञ्चितमध्यमा करयुगेनावर्ज्य तत्कन्धराम् ।
वक्षस्तस्य घनोन्नतस्तनभरेणापीड्य गाढं रसा-
दास्यं धन्यतमस्य पूर्णपुलका चन्द्रानना चुम्बति[2] ॥ १५ ॥

तल्पसीमनि समीक्ष्य शयानां
मूर्धतो लघु समेत्य विलासी ।
घ्रापयन्नधरसीधुमपि स्वं
सस्वदेऽधरसुधां नववध्वाः ॥ १६ ॥

तमस्तोमः सोमं गिलति वमतीहोडुनिचयं
रथाङ्गद्वन्द्वेऽस्मिन्नमरतटिनी खेलति मुहुः ।
तडिन्नृत्यत्युच्चैर्मधुरतरतारध्वनिरसै-
र्विपर्येति प्रायो रतिपतिमते सर्वमधुना[3] ॥ १७ ॥

---

[1] Quoted in the पद्यवेणी (No. 292) as of रायभट्ट, with यान्त्याः for यान्त्या and प्रेयस्याः for प्रेयस्या of our Ms. [2] Quoted in the पद्यवेणी (No. 311) as of रायभट्ट, with आवध्य for आवर्ज्य of our Ms. [3] Quoted anonymously in the सुभाषितरत्नभाण्डागार in the section on विपरीतरतक्रिया (p. 335 Stz. 15); the third line there is different : लतायामुत्कम्पो मदनवसती-काञ्चनगिरिः ।

हंसालिः कलनादमञ्चति रसादिन्दीवरं नृत्यति
प्रोद्यच्छीकरमम्बुजं मधुलिहां माला मुहुश्चुम्बति ।
शैवालं बिसवल्लिरेति लहरी नित्यं तटं ताडय-
त्यन्तःकम्पितपद्मकोशमनिलो मन्दं समुन्मीलति ॥ १८ ॥
पद्मं मुद्रितषट्पदं समजनि व्याकीर्णतारं नभः
पर्यस्तं तिमिरं च सौधशिखरे लोपं गता कौमुदी ।
कुण्ठः किं च कुहूरवोऽपि विरता भृङ्गावलीझङ्कृतिः
प्रेमाबन्धफलोदयस्य सुभगः कोऽप्येष कालक्रमः ॥ १९ ॥
क्षितितलमतितप्तं कामिनीनामिवान्त-
र्मदनविशिखतीक्ष्णाश्चण्डरोचेर्मयूखाः ।
युवतिकुचकठोराः सुन्दरग्राम्यवाच-
स्तदिह चतुरचित्ते चिन्त्यतां कृत्यभूमा ॥ २० ॥
मन इव रमणीनां वारुणी रागिणीयं
हृदयमिव[1] युवानस्तस्कराः स्वं हरन्ति ।
भवनमिव मदीयं नाथशून्यो हि देश-
स्तव न गमनमीहे पान्थ कामाभिराम ॥ २१ ॥
व्यनमि नयनयुग्मं पक्ष्मपुञ्जैर्वचोऽपि
प्रियसहचरि रुद्धं दन्तवासःकपाटात् ।
श्रवसि सपदि दत्ता चार्गलेवाङ्गुलिभ्यां
मिलति मनसि दुर्गे का गतिर्मानदुर्गे ॥ २२ ॥
करं संरुन्धाना कुटिलनयना कुञ्चितमुखी
नितान्तं कुप्यन्ती वपुरपहरन्ती मुहुरपि ।
नवोढा प्रत्यङ्गं प्रसभमुपगूढेयमधुना
धुनाना मूर्धानं मदनमतिवेलं मदयति ॥ २३ ॥
स्कन्धे विन्यस्य सद्या भुजमपरकरस्यार्धचन्द्रेण मध्यं
बिभ्राणा धूयमानस्तनतटवसना गन्धवाहेन मन्दम् ।

[1] Ms. हृदय इव.

पन्थानं दृग्विलासैरिव नलिनदलैः श्यामलैरास्तृणन्ती
सौधाग्रे कस्य साक्षात् परिणमति तपःसिद्धिरेषा सुवेषा ॥२४॥

कान्ते स्वागतमुत्थिता किमु, भवानास्तां, त्वयाप्यास्यतां
मा गच्छ, क नु गम्यते द्रुतमिदं पानीयमानीयते ।
पीतं संप्रति, साधु साधु विजये, सा किं समाहूयते,
ताम्बूलार्थमितीरितैश्चतुरया कोपः सनाथीकृतः ॥ २५ ॥

बिभ्राणा करजाङ्कमात्रलिखितं वक्षो विविक्तस्तनं
स्नानान्ते भृतकान्तिरच्छवसनप्रच्छादितांसावधिः ।
सख्या सर्वसुगन्धिसौरभभरैराधूपयन्ती कचान्
सृष्टिः कोकनदेक्षणा विजयते कस्यापि मानोरथी ॥ २६ ॥

प्रस्थाने शकुनानि सन्तु सततं भद्रं तवोज्जृम्भता-
मादायेप्सितमाशु तातचरणाम्भोजं समालोकयेः ।
याचेऽहं विधिमत्र हन्त जविनामग्रेसराणां मम
प्राणानां प्रिय मा स्म भूत् पथि भवद्विश्लेषलक्ष्मागमः ॥ २७ ॥

वीक्ष्यादर्शे विहितकबरीसंविधाना कराग्रे-
र्धृत्वा नीवीं विनमितमुखी सर्वतः संवृताङ्गी ।
गोपायन्ती दशनवसनेनोत्तरेणाधराङ्कं
मन्दं मन्दं कथमपि वधूर्निर्गता केलिगेहात् ॥ २८ ॥

वपुर्विभक्तं नवयौवनश्रीः सितं दुकूलं सहजोऽनुरागः
ताम्बूलमास्ये नयनेऽञ्जनं च परिच्छदोऽन्यो घनडिण्डिमारवः ॥२९॥

एकत्रैव समीक्ष्य सौधशिखरे कान्ते तयोरन्तिकं
गत्वा नव्यशशी न वीक्षित इति व्याहृत्य नेत्याहृताम् ।
बाहुभ्यां परिपीडितस्तनभरामुत्कन्धरामुन्नयन्
साच्यानम्रमुखः समुन्नतमुखीमन्यां प्रियश्चुम्बति ॥ ३० ॥

---

[1] Quoted anonymously in the सुभाषितरत्नभाण्डागार in the section on नायिकादर्शनम् (p. 274, Stz. 34). [2] Quoted in the पद्यवेणी No. (351) as of रायभट्ट, as an illustration of पवमत्पातिका with भूः for भूत् of our Ms.

एकत्रैव विलोक्य जातु दयिते गत्वा समीपं रसा-
 देकस्यां पटवासपूरमसकृद्व्याकीर्य तस्यामथ ।
मीलन्त्यां नयनाम्बुजे करयुगेनोद्दामहासोऽपरा-
 मन्तःस्मेरमुखीमुपानतमुखो धूर्तश्चिरं चुम्बति ॥ ३१ ॥

मन्दस्पन्दितपाणिधीरवलयं न्यञ्चत्कफोणि[1]स्फुर-
 द्धस्तन्यस्तसुदर्पणं स्तनतटस्पृष्टप्रकोष्ठान्तरम् ।
संरुद्धाश्रु विलोलतारमचलत्पक्ष्मोन्नमद्भ्रूलतं
 चेतः कस्य न हन्त हन्ति ददती बाला दृशोरञ्जनम् ॥ ३२ ॥

पुरो गुरूणां प्रियवाचिकं मुदा
 दूती मुहुः शंसति कातरेक्षणा ।
निवेशयन्ती किमु तद्वचोमृतं
 कण्डूयते कर्णपुटं कनिष्ठया ॥ ३३ ॥

कान्त त्वद्विरहेण हा कवलितेऽप्यापाक[2]रूपाग्निना
 मत्सख्या हृदये चिरेण वसतः स्पर्शोऽपि नोष्णस्तव ।
तत् सत्यं मिहिकाभिरङ्ग विधिना नूनं भवान्निर्मित-
 स्तच्चित्रं बत नो द्रुतोऽपि यदभूः शाम्येत येनानिलः ॥ ३४ ॥

हस्ताग्रेण मुहुः सखीं प्रणुदतीं द्राक् कूर्परेण घ्नतीं
 याहीति प्रियवादिनीं कुटिलया क्रोधाद् दृशा वीक्षते ।
आनासानमितावगुण्ठनपटीं पत्यापि कृष्टा करे
 वामाङ्गेन चिरं न मुञ्चति गृहालिन्दं नवोढा वधूः ॥ ३५ ॥

तल्पेऽनल्पविवर्तनानि तनुते हस्तं हृदि न्यस्यति
 श्वासं मुञ्चति भाषते प्रियसखीं कण्ठे समालिङ्गति ।
यात्यायाति गृहेऽङ्गणे च कुरुते हिन्दोलिकान्दोलनं
 स्वाङ्गैर्भूषितभूषणेति पदवीमालोकते प्रेयसः ॥ ३६ ॥

[1] कफोणिः, elbow. [2] आपाकः, a baking oven, a potter's kiln.

अर्धोन्मीलितशोणपद्मसदृशा तिर्यग्दृशा वीक्षते
   सोल्लुण्ठं चतुरां सखीमभिमुखीकृत्य प्रियं भाषते ।
आगोऽपि श्रमितं स्मितेन तनुते प्राणप्रियस्याधुना
   कोपोऽप्येष मनोहरो मृगदृशः कीदृक्प्रसादोदयः ॥ ३७ ॥

दूरादीक्षितुमुन्नतं नमयते नेत्रं प्रयत्नादसौ
   तन्वी रूक्षयते हठेन सहजस्मेरं मुखाम्भोरुहम् ।
अन्तः प्रेमरसं बहिः कठिनतामाबिभ्रती शोभते
   क्षीराब्धेरिव पङ्किला पुलिनभूर्मानग्रहे नूतने ॥ ३८ ॥

ध्मान्तः केकितनूरुहैः क्षणरुचिज्वालावलीरुद्गमन्[1]
   चञ्चच्चन्द्रवधूस्फुलिङ्गनिवहः स्नेहप्रवाहाप्लुतः ।
व्योमव्यापि पयोदधूमपटलः पाथोदकालेऽधुना
   पान्थानां हृदयेन्धनं[2] कवलयन् कामानलो वर्धते ॥ ३९ ॥

हृदयमजहतेव प्रेयसा नीयमाना
   तरुणमदनधुर्येणोह्यमानेव तन्वी ।
अरुणितसकलाशे चानुरागेण गाढे
   ऽप्यभिसरति तमिस्रे हन्त सङ्केतदेशम् ॥ ४० ॥

अभिकमभिसरन्त्या[3] नीरदानीकिनीभि-
   र्निबिडतरतमिस्रे मार्गमन्वेषयन्त्याः ।
परपरिचयशङ्कामात्मनो वारयन्त्या-
   स्तडिति युगपदासीत्सख्यवैराभियोगः ॥ ४१ ॥

सङ्केतदेशं समभिव्रजन्त्याः
   पङ्केरुहाक्ष्या हृदयादिवेत्य ।
कान्तः पथि ध्वान्तघने प्रियायाः
   प्रत्यङ्गमालिङ्गनमाततान ॥ ४२ ॥

[1] क्षणरुचि, lightning.   [2] Ms. हृदयेधनं.   [3] Ms. अलिकमाभि°. It must be अभिक, a lover.

रागः कोऽपि तनौ जवान्निविशते नीरं यथा सैकते
  पायं पायमपीक्षणे न जहतस्तृष्णां तृषार्तो यथा ।
चेतो मग्नमिवोत्थितं प्रियतमे प्राप्ते चिरात्प्रोषिते
  किं चेयं विधिना पुनर्वरतनुः सृष्टेव संलक्ष्यते ॥ ४३ ॥

कृता दूरे पत्युर्नतिविनतिवाचः स[1]शपथाः
  प्रियाणामालीनामपि न हितवाक्यं विगणितम् ।
रहस्यं प्राचीनं सपदि पुरतो जल्पति शुके
  कृता सभ्रूभङ्गि स्मितवदनया दृक्परिणतिः ॥ ४४ ॥

लीलोदञ्चितपाणिपल्लवयुगेनोन्मुच्य वीटीं[2] शनैः
  किञ्चित्कुञ्चितनासमानतमुखी सीत्कृत्य कूर्पासकम्[3] ।
उत्तायार्द्रनखाङ्कलग्नमुरसि व्यातन्वती फूत्कृतिं
  दृष्ट्वाग्रे प्रियमञ्चलेन वलते स्मेराननेन्दुर्वधूः ॥ ४५ ॥

मा यासीरिति नोदितं न ग[4]दितं गन्तासि कुत्रेति वा
  नो[5] वा सायमुपेष्यसीति भणितं प्रस्थातुकामे प्रिये ।
किन्तूच्छाससमीरणैः सह भृशं संमोहयन्त्या घनै-
व
  रासारैर्नयनाम्बुवाहसलिलैस्तन्व्या कृतं दुर्दिनम् ॥ ४६ ॥

नवीनं नेपथ्यं मधुरमनुवेलं कलयते
  विवृत्ताङ्गी हित्वा सपदि पदवीं तिष्ठति पुरः ।
दृगन्तैराहन्ति प्रतिपदमनालक्षितमियं
  मनो मे मीनाक्षी समधिकमनङ्गाद्व्यथयति ॥ ४७ ॥

[6]पुरो यान्ती मन्दं नवरचितनेपथ्यविधिना
  पथि स्थायं स्थायं सपदि विनमत्यूर्ध्व[7]वपुषा ।
नमत्पक्ष्मश्रेणीमलघु चलयन्ती दृशमसा-
  वकाण्डे वामाक्षी भ्रमयति करेणाङ्घ्रिकटकम् ॥ ४८ ॥

[1] Ms. शसपथाः. [2] वीटी, knot of a garment. [3] कूर्पासकं, a sor of bodice worn by women. [4] Ms. गणितं. [5] Ms. किं. [6] Ms. M s. विनमत्यूर्द्ध्ववपुषा. ऊर्ध्ववपुः = ऊर्ध्वकाय, upper part of the body.

अयं सहजशीतलः कुसुमसौरभैर्मन्थरो
मृदुर्मलयमारुतः सखि न याति यत्र प्रियः।
रसालशिखरेषु चेद्रतिपतेर्निदेशाक्षरं
पठन्ति पिकयूथपाः कथय को नु गन्तुं क्षमः॥ ४९॥

इहैव मृगलाञ्छनः कथय तत्र नो द्योतते
यदेष मधुयामिनीष्वपि हि नागतो वल्लभः।
इति भ्रमितचेतना विरहिणी यदत्रान्तरे
कुहूरिति समुज्जगावशनिपातवत्कोकिलः॥ ५०॥

आनत्या नयनोत्सवो नियमितो मौनेन वाग्विभ्रमः
पाणिभ्यां च कपोलपालिपुलकः कम्पस्तनोः स्तम्भितः।
आस्तां मानविधौ बहिः कथमपि स्यादभ्युपायो हि कः
स्वान्तस्थं प्रति चेतसः सखि बलादाकारसङ्गोपने॥ ५१॥

बद्धा चेद्भ्रुकुटिर्वरं सुनयने दृष्ट्या तया वीक्षणं
कार्यश्चेत् कलकण्ठि जातु कलहो वाच्याः कठोरा गिरः।
काठिन्यं हृदि चेद्दधासि सरले शय्या कुतः प्रोज्झिता
प्रौढ्या कुप्यसि चेदलं प्रियतमे कोपः प्रसादावधिः॥ ५२॥

स्तनाभ्यां काठिन्यं सुमुखि हृदयं नीतमधुना
दृशावाताम्रत्वं दशनवसनेनाधिगमिते।
भ्रुवो भङ्गिर्भावं कुटिलतरमध्यापि चिकुरैः
कृतामीभिः कोपे तव मदपराधप्रतिकृतिः॥ ५३॥

आलोक्यैव पुरः प्रियं कुटिलता यत्नान्निधेया दृशो-
राभाष्यैव तमागसोऽप्यभिमुखं कार्योऽभियोगः किल।
आवेश्यैव हृदीश्वरं च हृदये त्याज्योऽनुरोधो यतः
सख्यः कोपकथा कथं प्रियतमे संभाव्यते सुभ्रुवाम्॥ ५४॥

[1] Ms. पठिंति कपियूथपाः. [2] Ms. न.

सम्बाधो दयितस्य हन्त हृदि चेत्काठिन्यमालम्बते
नो शक्यः खलु निग्रहोऽपि मनसो राज्ये मनोजन्मनः ।
प्रेमा कीदृश एष यत्प्रियतमे भर्तुः समुद्भाव्यते
तन्मां शिक्षयताधुना विदधते गानं कथं योषितः ॥ ५५

सागस्यन्तिकमागते प्रियतमे कोपेन साकूतया
नो शय्या सुसमीकृता खलु मया नो वासनं कल्पितम् ।
सख्यः किं करवाणि यद्यनुमतौ दत्तं मनोजन्मनः
स्वस्मिन्नेव ममावशेन मनसा तस्मै निवेशस्थलम् ॥ ५६

स्फुरत्यधरपल्लवश्चलति चारु नासापुटी
कपोलफलकं क्रमादरुणिमानमालम्बते ।
उदञ्चति न च स्मितं त्यजति नालिकं भ्रूलता
नतभ्रुवि विजृम्भते कलय कोऽपि कोपक्रमः ॥ ५७ ॥

न विस्मर्तुं शक्यं तदिह लुलिते कुन्तलभरे
कले काञ्चीदाम्नि त्रुटिवति च माल्येऽपि गलिते ।
भजन्ती पुंभावं रतिरभसमुन्नीतचिकुरा
मुहुः कान्ता कर्णे शिथिलमवतंसं यदसजत् ॥ ५८ ॥

अचिरमुदयत्पुंभावाया रसाकुलचेतसः
सपदि शिथिले काञ्चीदाम्नि श्लथेऽप्यवतंसके ।
श्रवसि जघने वारंवारं करस्य समागमः
सुरतरभसे नूनं विघ्नो महान् युवतेरभूत् ॥ ५९ ॥

तस्याः शिवं श्वसिति गात्रमदर्शि रूपं
दृष्टं नु संचरति निःश्वसितानि यान्ति ।
निद्राति सा निमिषति प्रतिव्यक्ति नाथे-
त्यालीर्वदत्यवति जीवमसौ त्वमेव ॥ ६० ॥

Ms. योषितांम्.   [4] Ms. त्रुटघति.

लावण्ये[1] परिनिष्ठितं वपुरभून्निद्रा निमेषावधिः
संचारः श्वसितेषु पर्यवसितः सार्द्रत्वमक्ष्णोः स्थितम् ।
विश्लेषे तव कान्त कातरदृशोदौंस्थ्यं कियद्वर्ण्यतां
स्वावस्थां सुतनोर्विधातुमतनोर्मन्ये महानुद्यमः ॥ ६१ ॥

विश्लेषे मदनाभिराम भवतस्तस्याः कथं वर्ण्यते-
ऽवस्था संप्रति पञ्चभूतनिवहे क्षोणी तु नालक्ष्यते ।
नीरं नेत्रयुगे व्यवस्थितमभूदग्निः स्वभावस्तनोः
श्वासा एव समीरणः समभवन्नङ्गानि चासन्नभः ॥ ६२ ॥

येदवधि[2] हृतमन्तः[3] कामकान्त त्वयास्या-
स्तदवधि कमनीयं बुध्यते नाम नार्थम् ।
विनिमयमपि चेतः स्वस्य चेदस्य दद्याः
सुचरित चरितार्था तावता सारसाक्षी ॥ ६३ ॥

रज्येते मनसा सहैव नयने साकं च धृत्या भ्रुवौ
भज्येते रदनच्छदोऽपि सहितो नेत्राञ्चलैर्नृत्यति ।
नासा चाङ्गरुहैः प्रहृष्यति समं कोऽपि प्रपञ्चोऽधुना
प्रेयस्याः प्रथमागसि प्रियतमे रम्यः समुज्जृम्भते ॥ ६४ ॥

भुवनमदन दूत्यां त्वद्गुणौघं[4] वदन्त्या-
मतिरतिपति तस्याः सारसाक्ष्याः समक्षम् ।
सपदि सममुदीतः कर्णपीयूषवर्षी
रहसि सहचरीणां छोटिकानां निनादः ॥ ६५ ॥

सुभग तव कथायां श्रोत्रपान्थीकृतायां
समुदयति सुमुख्या जृम्भिते साङ्गभङ्गे ।
स्तिमितमलसमीषन्मीलितं कोणशोणं
नयननलिनयुग्मं कामवस्थां न तेने ॥ ६६ ॥

---

[1] Cf. अनुदिवसं परिहीयसेऽङ्गैः । केवलं लावण्यमयी छाया त्वां न मुञ्चति । Śākuntala 3. 8. 23. [2] Ms. यदवधि. [3] Ms. हृत°. [4] Ms. त्वद्गुणाघेःव°.

प्रणयिनि परिहासं काप्यवाक्षीदिह त्वा-
मिति कुमतिमवाक्षीराविलाक्षी किमस्त्रैः ।
सपदि किमु न पृच्छेः सारसाक्षीममर्थं[1]
वदतु मम समक्षं सारसाक्षी मनोजः ॥ ६७ ॥

अभूदेकं चेतः प्रथममथ नूनं विनिमय-[2]
स्तयोरासीत् पश्चादजनिपि पराम्यः प्रियतमा ।
इदानीं मान्याहं बत सकलगेहव्यवहृता-
वमी प्राणाः पापाः स्फुटमनुभवन्तु स्थितिफलम् ॥ ६८ ॥

विज्ञापयामि कृपणा भवतोऽनवद्या
विद्यास्ति कापि परकायनिवेशसिद्धेः ।
मह्यं प्रयच्छ करुणाकर काममेनां
शिष्यास्मि नाथ तव पादयुगं[3] प्रपन्ना ॥ ६९ ॥

विनमितवदना पुरो गुरूणां
हसितमुखीसखीषु साभ्यसूया ।
विनिहितहृदया प्रिये नताङ्गी
विलसति नूतनसङ्गमप्रभाते ॥ ७० ॥

पुरा भस्मानङ्गो हरनयनदीपेन यदभू-
दयीदानीं दीपादुदयति तदेवाञ्जनमिषात् ।
स्फुटं तस्यासङ्गाद्युवजनमनोमोहनविधौ
दृगन्तैः कान्तानां बत सपदि बद्धः परिकरः ॥ ७१ ॥

आयातो दयितः प्रसाधय तनुं मुञ्चाधुना शैशवं
धैर्यं धत्स्व सरोरुहाक्षि शयनागारं समावेक्षसे ।
बाला सेति पुरन्ध्रिभिर्निगदिता नोवाच किंचित्तदा
कर्णं केवलमेव वामनयना कण्डूयमाना स्थिता ॥ ७२ ॥

---

[1] i. e. सारसाक्षि इमं अर्थं. [2] Ms. विनमयंस्तयो°. [3] Ms. °युगं.

नो शय्या नलिनीदलैर्विरचिता द्राङ्मुर्मुराशङ्कया
कण्ठे भारभियानया बिसलताहारोऽपि नारोपितः ।
भीतेयं मलयानिलान्मलयजेनालिप्य नोद्वीजिता
हा कष्टं दवथुव्यथा मृगदृशो [1]मेऽवापनेया कथम् ॥ ७३ ॥

मल्लीदाम कचेषु मूर्धनि मृणालाग्रं ललाटे छदं
[2]शोणाब्जस्य गलेऽसिताम्बुजदलं पाटीरलेपं तनौ ।
बिभ्राणो बिसवल्लरीं च हृदये तद्भीतिहेतोरहं
हा कष्टं कुपितेन तेन निहतो वैरानुबन्धादिह ॥ ७४ ॥

पाणिभ्यां परिमृज्य किं [3]नयनयो रागः समाधीयते
प्रच्छाद्यैव तदङ्गरागपटलीं सङ्गोऽपि किं गोप्यते ।
प्रेयस्यञ्जनरञ्जिताधरपुटीमेवोचितां लक्ष्मणो
लक्ष्मीं संजनयत्यतीव कितव व्यक्तां मुखेन्दौ तव ॥ ७५ ॥

उषसि रहसि कान्ता स्वान्तिके कान्तमेतं
विहितविनयवेषं सर्वतः संवृताङ्गम् ।
चटुवचनपटूक्तिं वीक्षि दक्षा मृगाक्षी-
मियमिलदुपचारा दर्पणेनोपतस्थे (?) ॥ ७६ ॥

मा स्पर्शं पदयोर्ममाचर शठाचाराधुना त्वं मुधा
दूरेऽपत्रप याहि किं वितनुषे स्वाकारसंगोपनम् ।
एतत्पश्य तदङ्गसङ्गजनितश्यामाङ्कमा[4]स्यं तव
[5]दृष्ट्वा जातघृणो द्रुतं द्विजपतिः प्रत्यग्गिरिं प्रस्थितः ॥ ७७ ॥

वक्त्रस्य प्रतिबिम्ब एष भवतो दोषाकरस्येति य-
न्मन्यन्ते कवयस्तथैव तदिति प्रायो मया निश्चितम् ।
नैवं चेत्कथमन्यथा सितरुचेः पीयूषरश्मेरिदं
मत्संतापकरं विधोरनुचितं स्यादाञ्जनं लाञ्छनम् ॥ ७८ ॥

[1] Ms. मेधायनेया. [2] Ms. शोणाज्वस्य. [3] Ms. नयनयं रागः.
[4] Ms. °मान्यं. [5] Ms. दृष्टुं.

अन्यस्या मलिनाञ्चलस्य नयनाम्भोजस्य[1] सङ्गादभू-
देतस्यास्य कुमुद्वतीसहचरस्येदं कथं लाञ्छनम् ।
इत्थं जातविकत्थनो गतरुचिः सिन्धौ सुबन्धोरयं
नूनं मज्जति लज्जया द्विजपतिर्निस्त्रिंश पश्याधुना ॥ ७९ ॥

प्रज्वलति विरहदहने मा वीजय तालवृन्तेन ।
मुग्धे विधूयमाना समधिकमेवैधतेऽनलज्वाला[2] ॥ ८० ॥

कुसुमविशिखश्चेतोजन्मा ममेति गतः[3] श्रुतिं
प्रलयदहनप्रायः कस्मादभूदिदमद्भुतम्[4] ।
विदितममरं मत्वाद्यापि क्रुधा प्रदहत्यमुं
त्रिपुरमथनो नूनं नेत्रज्वलज्ज्वलनोच्चयैः[5] ॥ ८१ ॥

तस्याः संप्रति देहं विरहे दहने दहत्युच्चैः ।
कान्त भवन्तमवन्तं नोज्झति भीत्येव विद्रुतं चेतः ॥ ८२ ॥

तापं प्रापयतां तनोतु ननुतां[6] कामं तु कामस्तनो-
र्विश्लेषं सहते हि या क्षणमपि प्राणाधिकप्रेयसः ।
न प्रेयांसममुञ्च्यमञ्चदधुना नित्यं तदासङ्गि यत्
पापस्तापयते कथं सखि मनो नूनं मनोभूरिदम् ॥ ८३ ॥

नाथ त्वदीयविरहे विषमे मृगाक्ष्याः
पुष्पाशुगप्रबलवह्निविदह्यमानम् ।
नो मुञ्चतु प्रचुरलोचनवारिपूरं
स्नेहेन हन्त वपुरिन्धनमार्द्रमस्याः ॥ ८४ ॥

एकेनैव शरेण हन्त हृदयं हन्यात् स्मरश्चेत्तदा
प्रेयस्या विरहे सुखेन निरियुः[7] प्राणाः कृतार्था इमे ।
ओतप्रोतमनन्तरैरिह शरैर्यन्मे विधत्ते वपु-
र्निर्यातुं प्रभवन्त्यमी न हि पथोऽभावात्ततः संप्रति ॥ ८५ ॥

---

1 Ms. नयनांभोजसंगा°. Emendation required by exigency of metre.
2 Ms. °नेनज्वाला. 3 Ms. गतश्रुतिं. 4 Ms. °मभूदिदमद्भुतं. 5 Ms. मलयमत्वा.
6 Ms. ननुत. 7 Ms. सुखनिर्ग्युः. Emendation, *metre causa.*

सागस्यपि प्रियतमे[1] सविधं समेते
  धन्ये शुभोदयिनि दत्तपदापि गाने ।
पारावतं प्रणयिनीमभितो भ्रमन्तं
  कान्ता कलक्वणितगर्भगलं[2] ददर्श ॥ ८६ ॥

प्रथमविहिते मानेऽधीतं सखीमुखतो यथा
  प्रणयवचनप्रत्याख्यानं विधाय तथैव[3] सा ।
प्रथयति परामुक्तिं कान्ते कपोलतलोल्लस-[4]
  त्पुलकमुकुलां स्मेरं स्मेरं[5] सखीमुखमीक्षते ॥ ८७ ॥

अद्यास्तु प्रतिरोमकूपमिषुभिः कीर्णं पुनः कौसुमैः
  क्रोधाद्वा स्वयमेव धावतु धनुस्तूणीरशेषः स्मरः[6] ।
आप्रत्यूषमपि प्रयातु रजनी कान्ताङ्गसङ्गं विना
  हे सख्यः शृणुताधुना परिकरो मानाय बद्धो मया ॥ ८८ ॥

शून्येऽस्मिञ्छयनं भजेति वचनैरालीजने प्रस्थिते
  बाला तत्र समागते प्रियतमे संभाषमाणे सति ।
नोचे किञ्चन नोत्थिता न वलिता निद्राश्लथेन स्थिता
  किन्तु प्रोत्थितगण्डपालिपुलकैरावेदिता केवलम् ॥ ८९ ॥

श्लथा भूयो भूयो भवति रशना बन्धनविधौ
  न साम्यं लेखानामजनि मकरीपत्रलिखने[7] ।

  .... ॥ ९० ॥

रोमाङ्कुरोद्गमवति स्तनशातकुम्भ-
  कुम्भे कथंचिदपि पत्रविधिं समाप्य ।
रत्युत्सवाय सुदृशो हृदये निधातुं
  हारं प्रियः करगतागतमाततान ॥ ९१ ॥

---

[1] Ms. प्रियते. [2] Ms. °हलं. [3] Ms. तथैव प्रथयति. Emendation, *metre causa*. [4] Ms. कपोलतलोल्लसत्°. [5] Ms. स्मरं only once. [6] Ms. °शेष स्मरः. [7] 3rd and 4th lines are missing in the Ms.

नेपालिकामकुलवञ्जुलदामहस्ता-
मालीं विलोक्य कुपितेन वधूर्बभाषे ।
का प्रीतिरस्ति सखि ते कलिकावचाये
पुष्पं नम्रमरसौष्पकृतो हिवल्यः (?) ॥ ९२ ॥

सविनयमनुनीतानागसि प्राणनाथे
मयि न भजसि भावं भामिनी कस्य हेतोः ।
अतिरति तव रूपं वीक्ष्य मुग्धो भवत्यां
भवति शिथिलमुष्टिः प्रायशः पुष्पधन्वा ॥ ९३ ॥

अयि भजसि रतीशं वामनेत्रे किमित्थं
तदिषुभिरवशाहं त्वं तु तेनार्दितोऽपि ।
कितव न रतिमेतामुज्झसि ब्रूहि कस्मा-
दिति विलसति यूनोः कोऽपि गोष्ठीविनोदः ॥ ९४ ॥

उदस्राक्षीः पूर्वं दयितमुपनीतं बत पदो-
रुदस्राक्षी हित्वा धृतमथ विलक्षीभवसि किम् ।
मम स्राक्षीद्रामानयनविधना चेत्प्रियतमं
किमस्राक्षीद्वेधाः स्मरमपि न तत्र प्रतिभुवम् (?) ॥ ९५

नासाकर्णविभूषणं मरकतैः कृत्वा त्विषं गण्डयो-
रादर्शे मुहुरीक्षते मृगमदैः[1] पट्टीं विधत्तेऽलिके[2] ।
बारंवारमुपैति याति शनकैरावृत्य नीलाम्बरं
व्यापारैरितिरैरात्रिमेव[3] तरुणी निन्येऽभिसारे नवे ॥ ९६ ॥

प्रकुपितसखीवेषं कृत्वा क्वचिद्रहसि स्थितं
प्रियसहचरीभ्रान्त्या कान्तं प्रसादयितुं गता ।

---

1 Ms. °मदै पट्टीं. 2 अलिकं, forehead. 3 Ms. व्यापारैरिति°.

प्रणयवचनैर्गाढाश्लेषैर्हठात्परिचुम्बनै

रमयतितमां मुग्धा धन्यं दृढापि हठे वधूः ॥ ९७ ॥

विरहसमये ध्यानावेशादभूदितरेतरं

दयिततमयोर्नूनं यूनोः स्वभावविपर्ययः ।

सपदि मिलने जातेऽपीमौ चिराय तथा स्थिता-

वपि विनिमयं संजानीतो[1] यदा[2] प्रकृतं रतम् ॥ ९८ ॥

आत्मा चेद्भवती कथं नु नयनाद्यानन्दसान्द्रोत्सव-

स्तस्मात्त्वं बहिरन्तरा प्रणयिनी कान्ते त्वमेवासि मे[3] ।

.... ॥ ९९ ॥

आताम्रः समुदेति देशय चलच्चक्षुश्चकोरद्वयं

मन्दं मन्दमुपैति वेल्लय वलद्वेणीभुजङ्गीमिमाम् ।

कूजत्युन्मद एष मिश्रय मुखे वाणीसुधामित्यसौ

सख्योः कापि विदग्धमुग्धमधुरा गोष्ठी समुज्जृम्भते ॥ १०० ॥

पश्यन्ती तमहर्निशं प्रतिदिशं नानाविनोदान्वितं[4]

विश्लेषे दृढभावनापरिचयात् सुप्तापि जाग्रत्यपि ।

तत्कालेऽन्तिकमागतं प्रियतमं संभाषमाणं मुहु-

स्तेभ्यः सत्यममुं विवेक्तुमभवन्नालं विलोलेक्षणा ॥ १०१ ॥

नेदं नीरदमण्डलं न च घनासारा इमे साम्प्रतं

किन्तु त्वद्विरहानलोषितहृदस्तन्व्याः प्रिय प्रायशः ।

निर्यन्निश्वसिताढ्यधूमपटलं व्याप्नोत्यरन्ध्रं नभः

स्वस्थानाच्च पतन्ति तद्व्यतिकरान्नेत्राम्बुधाराकराः ॥ १०२ ॥

1 Ms. संजानीते. 2 Ms. यदा. 3 lines 3 and 4 are missing in the Ms. 4 Ms. °विनोदान्विते.

अहं सा सैवाहं तदिदमिति लोकव्यवहृतिं
　न जाने प्रेमाणं परमिह ततो नापि विरहम् ।
रहस्यं नोऽजानान्निखिलमिदमानन्दनिगमं
　मुधैवार्धैरङ्गैः समसृजत देव्याः पशुपतिः ॥ १०३ ॥

गुम्फो वाचां मसृणमधुरो मालतीनामिवस्या-
　दर्थो वाच्यः प्रसरणपरः सम्मितः सौरभस्य ।
भावव्यङ्ग्यो रस इव रसस्तद्वदाह्लादहेतु-
　र्मालेवासौ सुकविरचना कस्य भूषां न धत्ते ॥ १०४ ॥

इति श्रीमहाकविपण्डितश्रीमद्रायभट्टकृतं शृङ्गारकल्लोलं नाम काव्यं संपूर्णम् ।

---

[1] Ms. तत्तादिदमिति.　[2] Ms. रसस्तद्विधाह्लादहेतु०.

INDEX OF STANZAS IN THE शृङ्गारकल्लोल OF रायभट्ट

प्रस्थाने शकुनानि सन्तु सततं २७
Quoted in the पद्यवेणी as of रायभट्ट.
बद्धा चेद्भ्रुकुटिर्वरं सुनयने ५२
बिभ्राणा करजाङ्कमात्रलिखितं २६
भुवनमदन तुल्यां त्वद्गुणौघे वदन्त्यां ६५
मत्त इव रमणीनां वारुणी° २१
मन्दस्पन्दितपाणिधीरवलय ३२
मल्लीदामकचेषु मूर्धनि मृणालाग्रं ७४
मायासीरिति नोदितं न भणितं ४६
मा स्पर्श पद्योर्ममाचर शठाचार° ७७
मृगमदमपहरसि वृथा १२
यदवधि हतमन्तः कामकान्त ६३
रज्येते मनसा सहैव नयने ६४
रागः कोऽपि ततो जवान्निविशते ४३
रोमाङ्कुरोद्गमवति स्तन° ११
लावण्ये परिनिष्ठितं वपु° ६१
लीलोदञ्चितपाणिपल्लवयुगेनो° ४५
वक्त्रस्य प्रतिबिम्ब एव भवतो ७८
वपुर्विभक्तं नवयौवनश्रीः २९
वाच्यां गुम्फैरनुनयपरं १०
विज्ञापयामि कृपणा भवतोऽनवद्या ६९
विनमितवदना पुरो गुरूणां ७०
विरहसमये ध्यानावेशा° ९८
विश्लेषे मदनाभिराम भवतः ६२
वीक्ष्यादर्शे विहितकबरीसंविधाना २८
व्यनामि नयनयुग्मं पक्ष्मपुञ्ज° २२
शून्येऽस्मिन् शयनं भजेति ८९
श्लथा भूयो भूयो भवति ९०
सखि क्रोधावेशादहह ११
सङ्केतदेशं समभिव्रजन्त्याः ४२
संबाधो दयितस्य हन्त ५५
सविनयमनुनीता नागमि १३
सागस्यान्तिकमागते प्रियतमे ८६
सुभग तव कथायां श्रोत्र° ६६
स्कन्धे विन्यस्य सख्याः २४
सुरभा. २८७-३४
स्तनाभ्यां काठिन्यं सुमुखि ५३
स्फुरत्यधरपल्लवश्चलति ५७
हंसालिः कलनादमञ्चति १८
हस्ताग्रेण मुहुः सखीं ३५
हृदयमजहतेव प्रेयसा ४०

Cimanī-carita of Nīlakaṇṭha

CRITICALLY EDITED FOR THE FIRST TIME

By

Professor N. A. Gore, M. A.

Although two manuscripts of the *Cimani-carita* were discovered more than fifty years ago [1] and were lying in the Government Manuscripts Library first at the Deccan College and subsequently at the Bhandarkar O. R. Institute, Poona, the work prominently came to the notice of scholars for the first time only in 1928 when Prof. P. K. Gode, M. A. wrote a short note on it in the Annals of the B. O. R. Institute, Vol. IX, pp. 331-332. In this Note he pointed out that the correct date of composition of this romantic poem was Samvat 1712 i. e. A. D. 1656, and not Samvat 1471 i. e. A. D. 1414 as suggested by Dr. Peterson who emended the words महिस्मुनींद्रद्रुमितेब्दे in the verse (No. 106) at the end of the Ms. discovered by him, [2] to महीमुनींद्र. In 1941, Prof. Gode wrote another Paper [3] on the "Historical Background of the Cimanī-carita" and showed on the testimony of some inscriptions in Nasik and other Persian sources that अलहाविरदीखान (verse 2 etc.) मुखालिस (66, 70) and जाफर (66) mentioned in the Cimanī-carita were historical personages who lived in the Seventeenth Century A. D. In this second Paper, Prof. Gode had announced his intention of publishing the text of this poem in collaboration with his friend Dr. Har Datt Sharma. But unfortunately Dr. Sharma died on 11th September 1942 and the edition could not be published. After some time, Prof. Gode kindly allowed me to edit the poem and secured for me two more Mss. of it. I offer my grateful thanks to Prof. Gode for giving me the opportunity of editing this important literary work.

1 Catalogus Catalogorum II (1896 A. D.)— चीमनीचरित by नीलकण्ठ sont of जनार्दन, Peters 4.26, Extr. 23, Rgb. 357

2. i. e. No. 698 of A Fourth Report of Operations in search of Sk. Mss. April 1886-March 1892, By Prof. P. Peterson, Bombay 1894, p. 26.

3. In The Poona Orientalist Vol. VI (1941), pp. 149-158.

MANUSCRIPT MATERIAL

This edition is based on the following four Mss. and these are the only Mss. of the work known to be extant so far.

A:—No. 3017 in the Anup Sanskrit Library, Bikaner.[1] As the Mss. in the Library are not lent out, a transcript of the original Ms. was used for this edition. Shri K. M. K. Sarma, the Curator of the Library supplies the following description of the original Ms.—Paper; 12 folios; 10 in. X 4 in.; 8 lines per page; Devanāgarī script; old; in good condition; fairly well-written in a large bold hand; the first and last pages left blank except the title which is written on both of them. Some notes by a different hand are found. The title in an abbreviated form viz. चि. च. is written in the left hand in the margin of each page and राम in the right hand one. This Ms. was copied is Samvat 1726 i. e. A. D. 1669-1670 i.e. within fifteen years after the date of composition of the Poem.

B:—[2] Govt. Collection of Mss. at the Bhandarkar O. R. Institute, No 357 of 1884-1887. The Ms. is thus described by Dr. Bhandarkar:—[Paper] No.357. चिमनी .चरितनीलकण्ठ. 8 leaves. 27 lines on each page. 17 letters in each line. Samvat 1764 [i. e. A. D. 1707–1708]. complete. Continuous with अमरुशतक, No. 320. An interesting feature of this Ms. is that unlike the generality of Mss. it is written breadthwise.

C:—[3] Govt. collection of Mss. at the B. O. R. Institute, No. 698 of 1886-1892. According to Dr. Peterson's description it consists of 10 folios 16 lines per page and 40 letters in a line. Samvat 1800 [i. e. 1743–1744 A D.] भावनाविलास in Hindi of हेमराज is the other work in this Ms.

D:—Nāthadvāra Ms. I have used only a transcript of this Ms. No description of the Ms. is available to me.

GROUPING OF MSS.

A careful study of these four Mss. would reveal that they fall into tw

1. Catalogue of the Anup Sk. Lib., Fas. III, Bikaner, 1947, p. 225.

2. Report on the search for Sk. Mss. in the Bom. Pres. during 1884 1887, by Dr. R. G. Bhandarkar, Bombay, 1887, p. 50.

3. A Fourth Report of Operations in search of Sk. Mss.—April 1886 March 1892. By Prof. P. Peterson. Bombay, 1894, p. 26.

groups viz. A, C; and B, D. 1 Though a Ms. in one group at times agrees with those in the other, e. g. वांग-B C D against बँाग of A (39), सीत्कृति—A, B against सीत्कृतं of C, D (8), प्रापत्र्याद्धि-B,C, D against प्रापद्त्र्याद्धि of A (76), the agreement does not disturb the grouping made above.

THE STORY

A muslim nobleman named 'Mukhalisa' had a daughter 'Cimanī' by name. He gave her in marriage to 'Jāphara' the eldest son of his younger brother' Alahaviradīkhāna.' A very handsome young Brahmin named 'Dayādevaśarman' came to Alahaviradikhāna and remained as his protege and was given the work of imparting instruction to the young maidens in the harem like Mānikā and others, and to prevent the growth of undesirable intimacy between the teacher and his fair pupils, one 'Anīsa' was appointed to keep watch over them. But in spite of him, the ladies came under the influence of the charm of their teacher's attractive personality and resorted to various ruses to attract his attention and to get the pleasure of the touch of his hand. Verses 7–15 graphically describe why this tution was bound to fail and verses 16-50 vividly bring out the suffering of the ladies during separation at night from their handsome teacher and their longing to meet him the next day.

One day Cimanī happened to look at Dayādeva from the window of her mansion and she too fell in love with him. With the help of Anīsa who was a willing go-between she secured the 'prāvāraka' or the upper-garment of Dayādeva and Mānikā also agreed to help her and handed

---

· Eg. A, C.	B, D.	No. of stanza
मिलनं	चरितं	6 a
आस्यैः (16) ताभिः (17)	ताभिः (16) आस्यै : (17)	i. e. transposition of two verses.
ज्यौत्स्ना, ज्योत्स्नी	ज्योत्स्ना	29 b
दर्शं दर्शं	दृष्ट्वा दृष्ट्वा	41 d
किं चैतस्मिन्निखिल	किं त्वेतस्मिन्नखिल	49 c
कथमपि तया	कथमपि तुला	52 c
नान्यो	मन्ये	74 a
विप्रा	विप्रो	87 d
ज्ञानं सर्वं	सर्वं ज्ञानं	90 d
रसाश्रयं	रसाश्रितं	102 c

over to Dayādeva the betal containing four pearls which Cimanī gave her for him. Having come to know from Mānikā Cimani's ardent love for himself, Dayādeva, on his part, gave her a necklace of beads of Amber for being conveyed to his beloved. Cimanī then managed to meet Dayādeva in the house of Anīśa and this was a prelude of many such meetings between these young lovers who cared not for the difference of their religious, inequality of their worldly position or the illegitimacy of their love.

APPRECIATION

As this summary will show, the story is a simple one and it develops without a clash of interests or a conflict of contrasted wills. It is a recital of a secret love-affair between the daughter-in-law of a muslim nobleman and a handsome young Brahmin teacher of ladies in the harem. The poem falls into two parts of fifty verses each. The heroine is introduced only in verse 51 and the first part deals exclusively with the attraction of the fair pupils for their fair-looking youthful teacher and their plight in separation from him and is devoted to the development of the 'Vipralambha Śṛṅgāra. In the second part showing the delineation of sambhoga śṛṅgāra also Dayādeva does not take the initiative in the romantic love-affair, though he is quite willing to respond to overtures of love made by the beautiful lady. The lovers in yeilding to the impulse of love do not seem to be worried about the illegitimacy of their love or the fear of the possible consequences that would follow the discovery of their stolen love-affair. The poem is not written to show the punishment that follows illicit love-affair. As remarked by Prof. Gode, [1] "the poem seems to be a true story based on a contemporary love-affair developed in the harem of Allāha Vardī Khān Turkmān."

This plain incident has been made highly interesting by Nīlakaṇṭha by the employment of poetic conceits, figures of speech and a remarkable command over vocabulary and metre. In the very opening verse he brings home to us the qualities of the hero; he was strikingly handsome (see also V. 35) and at the same time very learned. The development of the story to the inevitable result is foreshadowed skilfully in verse[4] (कासौ विप्रः..मियुक्तः।) The tricks of the ladies to attract the attention of their teacher are cleverly described. He pretended punish them but was himself claimed as his victim by god of Love (v. 10). The comparison of the ladies in love, free from mutual jealousies to a 'Jīvan mukta' is stricking because it is so unexpected. The description of the plight

1. Prof. Gode, "Historical Back ground of Cimanī-Carita," Poona Orientlist, VI, 154.

of the ladies in separation is given in the usual manner. The correct use of संप्रयोग in V.24 and the श्लेष on जल in V. 27 should be noted. The poetic fancy on the spot of the moon is striking on account of its freshness. In their separation the ladies cannot even place their lover in their heart for it is heated by the scorching rays of the moon from without and pierced by the arrows of cupid. Fortunate indeed are the lotuses who can hold their lover the bee close to their heart and cover him up with their arms in the form of their petals (V. 32). The mythological account of the Vindhya growing up to block the way of the sun is alluded to in V. 34. The use of the words बाँग in V. 39, of अंबर in V. 71 and हिंदू and मह्लिश in V. 86 deserves notice. The poetic conceit on the crest of the cock is very interesting and original. The alliteration in vv. 44, 45 and 46 cd is very apt as it is used to echo the cawing of the crows. The practice of giving the ताम्बूलवीटी or वीटी at the beginning and the end of the lesson should be noted (vv. 49 and 21 respectively); v. 50 mentions चेतोजनुरुपनिषत् as leading to जावन्मुक्ति। The conversation between Cimanī and Anīsa in vv. 57, 58 and between Cimanī and Mānikā in v v. 63-65 is skilfully handled. The vv. 90 and 91 are based on the implied comparison of the स्तन with the शिव. (For a similar idea cf. स्वयंभूः शम्भरम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः। नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥ सुभाषितरत्नभाण्डागार, 6th ed. p. 277, v. 250). The वामा नीतिः of काम is well described in v. 96. The description of the निधुवन क्रीडा in terms of a sacrifice is quite original. Thus the poet has successfully delineated the sentiment of Love and his claim that not a sentence in this Cimanīcarita is devoid of 'rasa' is quite justified and he deserves great credit for having created such an interesting poem art of a simple incident of a secret love-affair.

METRICAL ANALYSIS

The one hundred and six verses in this poem are written in nine different metres of which the *Mandākrāntā* is the dominant one; the first 96 stanzas are in this metre. All the metres of the *Cimanī-carita* are indicated below in the alphabetical order and the numbers of the verses which are written in them are shown in brackets just after them.

उद्गीति (106)	मालिनी (101)
उपगीति (104, 105)	वसन्ततिलका (103)
मन्दाक्रान्ता (1-96)	वियोगिनी (102)

शार्दूलविक्रीडित (97)
शिखरिणी (98, 99)
हारिणी (100)

THE DATE OF THE POEM

Nilakantha has himself furnished the exact date of composition of the poem in the concluding stanza, viz.—

मिहिरमुनीन्दुमितेऽब्देऽतिक्रान्ते विक्रमादित्यात् ।
शिवरात्रौ शिवपदयोर्निजकृतिराधायि नीलकण्ठेन ॥

Now मिहिर= the sun = 12;मुनि = 7 and इन्दु = 1 and following the rule अङ्कानां वामतो गतिः we get Samvat 1712 as the date of composition corresponding [1] to A. D.1655. The poet that he dedicated the poem to Śiva on the Śivaratri day it is reasonable to believe that he finished it on that day and placed it at the feet of Śiva on the same day, before showing it to others or to use modern terminology, before anouncing its publication to others. This would give us the exact day and the month of its composition.

THE AUTHOR AND HIS WORKS

From vv. 104 and 105, we get the following information about our author.

Nilakantha's surname was Śukla and he was the son of Janārdana and Hirā, [2] who was a daughter of one Vatsacārya. In poetics or Alaṅkāra-

1. When a work is written in or after Kārtika it is more correct to deduct 57 from the Samvat year to get the corresponding year in Christian Era.

2 Cf. शुक्लजनार्दनपुत्रो वत्साचार्यस्य दौहित्रः ।
अभ्यस्तशब्दशास्त्रः भट्टोजिदीक्षितछात्रः ॥१॥
.... महसि प्राप्तनिजजन्मा ।
...... शैवः ॥

शिवरात्रौ शिवपदयोर्निजकृतिराधायि नीलकण्ठेन ।

In the colophon of शब्दशोभा (B. O. R. I. Ms. No. 183 of 1882-1883) Quoted from Prof. Gode's Paper on Bhaṭṭoji Dīkṣita, Annals of Sri Ver O. Inst. Tirupati, Vol. 1, p. 122.

śastra he was a pupil of Bhaṭṭa Śri Maṇḍana and in Grammar of Bhaṭṭoji Dīkṣita. In the Colophon to the शब्दशोभा he calls himself a शैव and both the चिमनीचरित and the शब्दशोभा were dedicated to Śiva on the शिवरात्रि-day from which it is evident that he was an ardent devotee of Lord Śiva. From v. 103 of the चिमनीचरित it appears that he was a great admirer of भवभूति.

So far we know only two works of Nīlakaṇṭha viz., The Cimanīcarita and the Śabdaśobha. But the anthology Sabhyālaṅkaraṇa of Govindajit quotes [1] 10 verses from our author out of which only one verse is from the Cimanīcarita (no. 99). The remaining nine verses must have been taken either from the Śabdaśobhā or other works of our author.

The Śabdaśobhā was composed [2] in 1637 A. D. and the Cimanī-Carita in A. D. 1655. Therefore 1630-1660 A. D. may be tentatively fixed as the period of literary activity of our poet.

1. Prof. Gode, Date of Sabhyālaṅkaraṇa etc., New Ind. Ant. Vol. IV (1942). 366-369.
2. See Prof. Gode's Paper on Bhaṭṭoji Dīkṣita referred to above.

नीलकण्ठकविकल्पितं

चिमनीचरितम् ।

आसीदाशीर्वचनविषयः पश्यतामाननाब्जं
सौन्दर्यान्तःकरणमवनीकौतुकं काव्यतत्त्वम् ।
स्फूर्तेर्मूर्तिर्मदनमहिमा भारतीभागधेयं
क्रीडास्थानं रसिकमनसां श्रीदयादेवशर्मा ॥१॥

चेतोवृन्दान्यलहविरदीखानसीमन्तिनीनां
यस्मिन्नग्नौ शलभकुलवद्भेजिरे झम्पपातान् ।
बिभ्राणो यः किमपि ललितं लोचनालेह्यमोजः
स्त्रीणामासीदवनिवलये मोहनो मोहिनीनाम्[1] ॥२॥

सोऽयं दैवादलहविरदीखाननामानमेत्य[2]
म्लेच्छाधीशं प्रकटितगुणः स्वीचकारश्च[3] वृत्तिम् ।
तत्राप्येष स्मरसहचरे वर्तमानो वयस्य-
प्युद्युक्तोऽन्तःपुरमृगदृशां पाठनस्याधिकारे ॥३॥

क्वासौ विप्रः क्व च परिचयोऽन्तःपुरस्त्रीषु[4] योऽयं
नीरूपाणां गलितवयसां युक्तउक्तोऽभियुक्तैः ।
इत्यज्ञानादपरिगणयन् म्लेच्छराजोन्वजाना-
देतत्पार्श्वे पठितुमनिशं मानिकाद्या नताङ्गीः[5] ॥४॥

1. C. मोहनीनां. This form is correct acc. to Apte's
Prac. Sk. Dic.

2. B. अलहबिरदी for अलहविरदी

3. C. स्वीचकारान्ववृत्तिं (mislection for स्वीचकारात्मवृत्तिं ?)

4. A om. योऽयं.

5. B, C, D. नताङ्गी (C मानिकानतांगी). But this is obviously a mistake in view of मानिकाद्या in this stz. and तासां and आसां in stzs. 5 and 6 respectively.

तादृक् तासां रहसि मिलनं तादृशी रूपसंपत्
तादृग्वेषो[1] विलसितमहो यौवनस्यापि तादृक्।
तादृग्विप्रो गुरुरयमथाध्यापनं तादृशं चे-
त्येषां[2] किंस्वित् कुसुमधनुषः कार्यसिद्धिं न कुर्यात् ॥५॥

एतेनासां रहसि[3] मिलनं किञ्चिदन्यादृशं भू-
न्मास्मिन् कृत्येऽस्यधिकृत इति त्वं भवेः सावधानः।
आभाष्यैवं यवनपतिनानीशनामा नियुक्तः
क्लीबस्तासां पठनसमये पार्श्वे आसांबभूव ॥६॥

पाणिस्पर्शो लिखनसमये तेन किं वारणीयो
वर्णोच्चारे वदनकमलालोकनं किं निवार्यम्।
किं वा काव्यादभिमतविधेर्बोधनं शोधनीयं
कृत्येऽनीशः समजनि निजे सर्वतोऽनीश एव ॥७॥

काचित् कम्पं वपुषि दधती सीत्कृतिं[4] चाधरोष्ठे
हृष्यद्रोमण्यपि करतलं गोचरे ताडनस्य।
वर्णोच्चारे विसदृशि कृते[5] कातराक्षी विनेतु-
र्न व्यातेने किमिव कुतुकं यष्टिकोन्नामनेषु ॥८॥

भूयोभूयः प्रियतमकरस्पर्शनानन्दलाभं
काङ्क्षन्ती[6] काव्यलिखदयथावल्लिपिं कैतवेन।
ज्ञातेऽथास्याः कपटलिखने तस्य पाणावकस्मा-
ज्जातः कम्पोऽजनयत पुनर्लेखनेऽप्यन्यथात्वम् ॥९॥

यष्टिर्यावद्व्यरचि गुरुणा नोन्नता[7] सन्नताङ्ग्या-
स्तावत्कामः समुदनमयद् भ्रूलताचापयष्टिम्।
किञ्चास्राम्भः कणविलुलितैः कातरैरक्षिपातै-
र्बाणव्रातैरयमतनुना ताडितः प्रत्युताहो ॥१०॥

---

1. D. तादृग्वेशो.
2. B. किंचित्. चेत् येषां A. चेदेषां C.
3. B. D. चरितं.
4. C. D. सीत्कृतं।
5. D. विसदृशकृते।
6. C. काम्यन्ती.
7 D. नोन्नतं.

किंस्विन्नव्ये वयसि गुरुनामागतस्यास्य कुर्युः
कार्यं नानाविलसितमये मीनकेतोर्नियोगम् ।
किं वा नीलोत्पलदलदृशो वर्धमानाग्रहस्ताः
शिक्षां तस्याक्षरपरिचये मानयेयुर्विनेतुः ॥११॥

कस्या शक्तिः सरसिजदृशां पाठने तस्य तिष्ठेत्
तिष्ठेयुर्वा कथमवहितास्तास्तदीये नियोगे ।
लग्नैरन्तर्मनसमनिशं यस्य यासां विलासै-
र्हा धिक्कष्टं पठनमखिलं स्वीयमेव प्रणष्टम् ॥ १२ ॥

तेनैतासामसति पठने किं नु शिक्षा विधेया
किं वा केनाप्यहह गुरुणा तस्य शिक्षा विधेया ।
योऽसौ यासा[1] रहसि चरितैस्तादृशैस्तामवस्थां
नीतो यस्यां यवननृपतेरप्यभून्निर्भयोऽयम् ॥१३॥

भाषाकाव्यं यवनयुवतीः[2] पाठयामास विप्र-
स्तस्यार्थं तु स्वयमभिनयैर्व्यञ्जयामासुरेताः ।
तासां ज्ञानं किमपि गुरुतः काव्यजातस्य जातं
विज्ञानं तु स्मरसहचराद्यौवनात् प्रादुरासीत् ॥१४॥

तासां तादृक् प्रणयिनि मनो मग्नमासीद्यथैता
अन्योन्येर्ष्यामलिनमनसो नो मनागप्यभूवन् ।
जीवन्मुक्ता इव किमपि या नात्मवृत्तं व्यजान-
न्नेतासां वा कथमवगतं स्यात् सपत्नीचरित्रम् ॥१५॥

[3]आस्यैरासामहनि मुमुदे किं च मम्ले निशायां
नैतच्चित्रं स हि[4] जलरुहां जातिसिद्धः स्वभावः ।
चित्रं तत् तु स्फुरति दिवसे मित्रमालोक्य नेत्रा-
ण्युत्फुल्लानि, व्यवहृतिरियं नैव नीलोत्पलानाम् ॥१६॥

ताभिस्तेनाप्यसति मिलनेऽनेकयामा त्रियामा
कोकद्वन्द्वैरिव न कथमप्यन्तमानीयते स्म ।
किं चोदञ्चद्बहुविधसुखे सङ्गमे वासरोऽपि
द्रागेवैकः क्षण इव गतः कुत्र न ज्ञायते स्म ॥१७॥

---

1. B. वासां
2. A. युवतीं (That this is a mislection for युवतीः is proved by एताः and तासां in this very stz.)
3. B, D.– stzs. 16 (आस्यैरासा०) and 17 (ताभिस्तेना०) are transposed in B and D.
4. A. ह.

मासं नक्ताशननियमिनां मासि तस्मिन्नराणां
प्राजापत्यं दिनमिव दिनं दीर्घमासीद्यदेव ।
पश्यन्तीनां प्रियतममुखं साभिलाषं निमेषा-
देकस्मादप्यहह तनुतामेतदेव प्रपेदे ॥१८॥

नानध्यायादधिकमपरं वासरं सौख्यहेतुः
शिष्याणां स्यादिह यदभियः खेलनं ते भजन्ते ।
आसीत्[1] प्रेयोविरहहुतभुग्ज्वालजालावृताना-
मेतासां तु प्रलयदिवसो[2] नापरः कोऽपि तस्मात् ॥१९॥

दातुं[3] वीटीं पुर इव कृतो यावदेवाग्रहस्त-
स्तावत् पश्चादहह विरहाशङ्कयाकृष्यते स्म ।
हा धिग्यातेऽप्यहनि गुरुणा प्रार्थ्यमाने विदाये
तन्व्या वीटीवितरणविधिर्नाध्यगच्छत् समाप्तिम् ॥२०॥

तापस्तादृग्वपुषि विपुलः[4] प्रादुरासीदकस्मा-
दुद्वेलत्वं पुनरुपययौ चक्षुषोर्बाष्पपूरः ।
किं च श्वासोऽप्यजनि कुचयोः कम्पहेतुर्वधूनां
वीटीदानावसर उदभूत् कोऽपि कल्पान्तकल्पः ॥२१॥

[5]काचिन्मूर्च्छापगमसमये व्योमनीन्दुं निरीक्ष्य
प्रोवाचेति प्रियसखि कुतः प्रातरेव प्रबोध्य ।
नीता नाहं दयितमविधे धिग्दिनार्धं प्रयातं
दिष्ट्या[6] दृष्ट्या पुनरपि पुरो दृश्यते पश्य भानुः ॥२२॥

कोकः कोकीमिव कविवरस्त्वामसावेत्य सद्यः
प्रातःकाले पुनरपि समाश्वासयिष्यत्यवश्यम् ।
सख्येत्युक्ते वचसि सहसोत्थाय जाताभिलाषं
तन्व्या दृष्टिर्दिशि सुरपतेः प्रेषितानेकवारम् ॥२३॥

1. D. transposes आसीत्० and एतासां० i. e. 19c and 19 d.

2. B, D. समयो.

3. B. कर्तुं.

4. B वहुल (mislection for बहुलः)

5. B Stz. 22 is wrongly numbered as 23, and this mistake persists upto stz. 96, number 96 occurring twice.

6. D. दिष्ट्या दिष्ट्या

कोकस्त्रीणां दयितविरहः केवलं दुःखहेतुः
सोढव्यस्ताः कथमिव समा मादृशीभिर्भवेयुः ।
हा धिग्यासां यवनपतिना संप्रयोगो निशायां
सोढव्योऽयं प्रियसखि पुनर्विप्रयोगः प्रियेण ॥२४॥

नानध्याये यदि परिणमेदन्यथात्वं दिनानां
दध्युः सर्वाण्यपि ननु तदैतानि हैमन्तिकत्वम् ।
आयामिन्यो यदि च नितरां नो रजन्यो भवेयुः
संबन्धिन्यः सहचरि तदैता अपि स्युस्तपर्तोः ॥२५॥

रात्रौ रात्रावुदयमयतेऽस्मासु तापं वितन्वन्
मूर्खः ख्यातं त्रिजगति निजं यः कलङ्कं करोति ।
[1]आविष्कुर्वन् कतिपयकलाः शुक्लपक्षाश्रयेणा-
सावप्येको द्विजपतिरभूत् पश्यताभाग्ययोगम् ॥२६॥

यासां जन्मप्रभृति मिलनं जायमानं जलौघै-
स्ताभिः प्राप्यः प्रियसखि पुनः कुत्र चातुर्ययोगः ।
पश्येदानीमहह शशिनस्ताप्यमाना मयूखै-
रालोक्यास्मान् प्रहसितमुखाः कैरविण्यो भवन्ति॥२७॥

संवर्ताग्निः सितरुचिरसावस्य ताराः स्फुलिङ्गा
धूमव्यूहो गगनमभितो दिग्विभागान् प्रसर्पन् ।
ज्योत्स्ना ज्वालापटलमनिलो विप्रयोगः सहायो
हा धिग्दाह्यास्तृणमिव वयं निर्दयं दैवमीदृक् ॥२८॥

सोढव्योऽयं दयितविरहः सोऽपि चैत्रक्षपायां
साऽपि ज्योत्स्ना,[2] रजनिपतिना साऽपि पूर्णेन युक्ता ।
क्रोधेनेद्धः प्रियसखि पुनः सोऽपि सोऽप्यस्मदीय-
प्रेयः श्रीमन्मुखविहितयावज्ञया जायमानः ॥२९॥

केनापीन्दोर्हृदयमदयं हन्त निष्कृष्य नीतं
तस्मादेव स्फुरति गगनं मध्यभागेऽस्य रिक्तं ।
यच्चैतस्मिन् हृदयरहिते नास्ति कारुण्यमीषत्
तेनैवेन्दुर्व्यथयातितरां मादृशीः क्रूरकर्मा ॥३०॥

1 A एषोप्येक [:] कतिपयकलाः शुक्लपक्षाश्रयेण प्रादुः कुर्वन् ... योगम् I i. e. opening words of 3rd and 4th are transposed with a change of reading.

2. A. ज्यौत्स्ना; C ज्योत्स्नी.

का का जीवत्यतनुविशिखैर्हन्त का का न विद्धा
का कोत्कीर्णा विषमसमयं ध्यानयुग्योगिनीव ।
एतान् प्रश्नान् प्रकटितकृपोऽस्मासु नूनं चिकीर्षुः
काकेत्येतद्वदति पुरतो व्यक्तमास्येन[1] काकः ॥४५॥

कालाधीना स्फुरति विविधा वस्तुशक्तिस्तथाहि
प्रादुर्भूतो दिवसविलये दुःखहेतुर्य एव ।
कर्तुं पूर्णां प्रियसखि मनःकामनां कल्पते नः
कल्योत्पन्नः किल कलकलः कालविङ्कः स एव ॥४६॥

आविष्कुर्वन्नुदयशिखरेऽवस्थितं भानुमन्तं
प्राणप्रेष्ठं प्रियसखि निजादालयात् प्रस्थितं च ।
आनन्दं मे वितरति तथा तूर्यनादो यथासी-
च्छब्दो ब्रह्मेत्यभिमतमिदं शाब्दिकानां मतं मे ॥४७॥

इत्येतासां दयितविरहव्याकुलायां दशायां
वाचस्तापातिशयपिशुनाः प्रादुरासन्निशायाम् ।
प्रातःकृत्यं त्वरितमथ ताः संविधायाध्यगच्छ-
न्नध्यायस्यालयमधिगतं पूर्वमेव प्रियेण ॥४८॥

पायं पायं प्रियतममुखं ताः सुखं तादृगापु-
स्तासां येन ध्रुवमनुभवेऽप्याविरासीत् प्रमोहः ।
किं[2] चैतस्मिन्नखिलकरणान्यर्पयन्ति स्म पूर्वं
पश्चादेताः किल करतले तस्य ताम्बूलवीटीः ॥४९॥

यादृग्दुःखं निशि मृगदृशः प्रेयसो विप्रयोगे
तादृक् तेनाहनि मिलनतः सौख्यमप्यन्वभूवन् ।
किं ताश्चेतोऽननुरूपनिपत्तत्त्वबोधादवाप्ता
जीवन्मुक्तिं तदिति विदधुर्दुःखसौख्ये समाने ॥५०॥

यासावासीदल[3]हविरदीज्येष्ठबन्धोस्तनूजा
भार्यात्वं चाप्यलहविरदीज्येष्ठसूनोरयासीत् ।

1. A.D. वक्तुमीष्टेन[?].C वक्तुमीच्छेन. B व्यक्युमाषेन. On the strength of the reading in B, the emendation व्यक्तमास्येन is made.

2. B. D. किं त्वेतस्मिन्निखिल० (D. किन्त्वै for किंत्वे is a scribal error).

3. B, ०द्लहबिरदी०

याता ख्यातिं जगति चिमनीत्याख्यया या गवाक्षे
[1]दैवादेशात् क्वचिदथ दयादेवमेषा ददर्श ॥५१॥

दर्शं दर्शं द्विजवरमुखं सा सुखं प्राप तादृग् [2]
नूनं यादृक् त्रिदशसुदृशां दुर्लभं नन्दने[3]ऽपि ।
किं चैतासां कथमपि[4] तया नो तुला स्यात् तदीये
चेन्नस्यातामहह नयने निर्निमेषे तदानीम् ॥५२॥

चेतश्चेतोभवपरिभवं देहदीप्त्या दधाने
तस्मिन् विस्मापितदृशि समाधाय तस्मादवाप ।
द्वेषं पत्यौ विषमविशिखेऽधीनतां पीनतां च
श्वासोल्लासे[5] वपुषि कृशतां पाण्डुतामानने सा ॥५३॥

यः प्रावारः क्षितिसुरवरप्रावृतो दृष्टपूर्वो
ऽनीशेनांसोपरिविनिहितं तं निरीक्ष्यायताक्षी ।
आदाय स्वे वपुषि विरहोष्मबुधं प्रावृतेन
प्रावारेण प्रशममनयत् पश्यताहो विचित्रम् ॥५४॥

प्रावारोऽयं परिमलभृतः श्लाघनीयोऽतिमात्रं
गात्रे पूर्वं कथय कृतिनः कस्य लग्नस्तयेति ।
पृष्टेनान्तःपुरिकपतिनेत्येतदूचे वचस्त-
द्वाचोयुक्तावधिगतवता व्यञ्जनागम्यमर्थम् ॥५५॥

[6]योऽसावन्तःपुरमृगदृशां पाठनस्याधिकारे
विप्रो विप्राधिपमुखि दयादेवनामा नियुक्तः ।
प्रावारेऽस्मिन् परिमल[7]भरस्तत्परिष्वङ्गलब्धो
लब्धव्यो वा भुवि परिमलस्तादृशोऽन्यत्र कुत्र ॥५६॥

1. B. C. देवादे०　　2. A, B, C, D. तादृक् नूनं
3 D. मन्यतेऽपि

4 B. तुला नेतया स्यात्वदीये [त्वदीये should be त्तदीये].
D तुला नो तदास्यात्तदीये [तदा should be तया as
तदानीम् occurs at the end of the fourth line.]

5. D श्वासोच्छ्वासे.

6. For अन्तःपुर......धिकारे Cf. 3d above.

7. C. परिमलरसः.

देह्येनं मे विधुमुखि मया दत्त एवास्ति यस्य
प्रावारोऽयं यं किमुत भवताप्रच्छयसौ[1] पृष्ट एव ।
इत्यन्योऽन्यं वचनरचनैवानयोर्दूतकृत्या-
शङ्कातङ्कापनयनमकरोन्निष्प्रयत्नप्रवृत्ता ॥५७॥

रागो यातः क्व तव वदनात् पाण्डुतामादधाना-
ज्ज्ञानास्त्येनं न मम हृदये रागमायातमद्य ।
किंस्विद्दृष्टो द्विजपतिरयं लोचने मे कृतार्थे
जाते जन्म त्विदमथ कृतार्थं विधेयं त्वयैव ॥५८॥

इत्याज्ञप्ते यवनसुदृशाऽन्येद्युरेष द्विजं तं
प्राप्योदन्तं विदितमकरोत् तत्पुरस्तात् समस्तम् ।
सौभाग्येऽस्मिन् विलसति पुनः कर्णयोस्तस्य दृग्भ्या-
मीर्षादोषादजनि किमु तां द्रष्टुमुत्कण्ठिताभ्याम् ॥५९

अध्यासीनः सरसिजदृशां मध्यमध्यापनाया-
नीशेनासामनवकलितं पस्पृशे पाणिनासौ ।
संज्ञामेतामवगतवतस्तस्य दृक्तिक्तटेषु
भ्राम्यन्ती द्राक् कलयति[2] कलानाथमाराद्गवाक्षे ॥६०

दृष्टिस्तस्य क्षणमनु वधूत्फुल्लवक्त्राम्बुजात-
व्रातं यान्ती क्षणमथ तदीये मुखेन्दौ प्रयान्ती[3] ।
भाति स्मेन्दौ सति[4] विकसितान्याम्बुजातानि जाता-
न्येवं मत्वातिशयविलसद्विस्मयव्याकुलेव ॥६१॥

सक्तं बिम्बाधररुचि भवेदेव चेतोऽस्य रक्तं
नैतच्चित्रं विलसतितरां किन्तु चित्रं तदेतत् ।
गण्डे पाण्डुच्छविजुषि परिष्वङ्गमासाद्य तस्या
विप्रस्यान्तःकरणमभजद्रागमत्यन्तमेव ॥६२॥

अद्याधीषे किमपि चरितं दूतिकानामधीये
किंस्वित् सार्थं पठसि तदहो पठ्यते सार्थमेव ।

1. A. B. C. D. भवतापृच्छयसौ (B ०पृच्छ०).

2. A, C, D. द्रागकलयत but this is metrically defective. B द्राग् कलयाति.

3. C. प्रयाता. 4. B, C. स्मेन्दौ सितविकासिता०

[1] जानासीह प्रियसखि किमु[2] व्यञ्जनागम्यमर्थं
जानाम्येनं क्वचिदपि विधौ काङ्क्ष्यते किं त्वयैषः ॥६३॥

मा शङ्किष्ठाः किमपि मयि तज्जीवितं मे त्वदीयं
शङ्के नाहं कथमिव भवज्जीवितेशाभिलाषे ।
किं ते यातः क्वचिदपि [3]दृशां गोचरे विप्रवर्यो
ज्ञातं तार्हि त्वदभिलषितं स्वल्पमत्यन्तमेव । ॥६४॥

मा कार्पण्यं कुरु कुरु पदं दानशौण्डोत्तमाङ्के-
ष्वेतां कीर्तिं कलय कलिता या न विद्याधरेण ।
प्रेयान्नक्तं तव मम दिवेत्येतदङ्गीकरोषि
त्वं चेद्दूत्यं तव खलु तदाङ्गीकरोम्येवमस्तु ॥६५॥

इत्थं प्रश्नोत्तरवति रहोवाग्विलासे प्रवृत्ते
कृत्वा सार्धं मुखलिसभुवा[4] मानिकोति प्रतिज्ञाम् ।
प्रत्तां वीटीं द्विजपतिकृते सा तयाथो गृहीत्वा
मुक्तागर्भां निजगृहमगादालयाज्जाफरीयात्[5] ॥६६॥ कालापकम् ।

विटी वक्त्रं सदापि भवतश्चुम्बितुं नैव योग्या
यस्मादेषा वयमिव चमत्कारमन्तर्बिभर्ति ।
प्रत्यक्षं ते विरहजनितां पाण्डुतामज्झतीयं
तेनैव त्वत्करतलपरिष्वङ्गमासाद्य सद्यः ॥६७॥

प्रातः प्राप्ता परिषदि सहाध्यायिनीनां वधूनां
दत्वा वीटीं क्षितिसुरामिति प्रत्यवोचद्वचः सा ।
विज्ञायान्तर्मनसमयमप्यस्य किञ्चिद्रहस्यं
नोपायुङ्क्त स्त्रियमिव रहो भोक्तुमेनामियेष ॥६८॥ युग्मम् ।

---

1. Marginal note in A-'इह' दूतिकाचरितं, व्यञ्जनागम्योऽर्थो वाच्यलक्ष्य (Ms ०लक्षा०) भ्यामन्यः। 'इह' मद्वचासि, व्यञ्जनागम्योऽर्थोऽर्थशब्दस्य प्रयोजनरूपः। सख्या तु प्रयोजनार्थतां सार्थमित्यत्र स्थितस्यार्थशब्दस्य व्यञ्जनयावधार्य प्रत्युत्तरितमेष इति ।

2. For व्यञ्जनागम्यमर्थं Cf. 55d above.

3. C दृशां गोचरे.

4. Marginal gloss in A— मुखलिसश्चिमनीतातः ।

5. Marginal gloss in A— जाफरश्चिमनीपातिः ।

ख्याताहिभ्यो जनिरिह पुनर्नाहिवल्लीदलेभ्यो[1]
मुक्तानामित्यत इव परं विस्मयं बिभ्रदन्तः ।
उत्कील्य स्वं गृहमुपगतो वीटिकां तामपश्यत्
ताराकाराः क्षितिसुरपतिस्तत्र मुक्ताश्चतस्रः ॥६९॥

आलापो यो मुखलिसभुवा सार्धमासीत्तमेनं
प्राप्यैकान्ते कविमकथयत् साथ मुक्तार्पणान्तम् ।
इत्युत्युक्ता परहितकृते मानमुक्तेऽपि कृत्ये
सर्वासामप्यलभत ततो मानिकातीव मानम् ॥७०॥

गन्धद्रव्याद्यवनविषयेष्वम्बरेति प्रसिद्धा-
द्वद्वैरक्षैः समुपरचितां मालिकां कण्ठदेशात्
उत्तार्याधादधिकरतलं मानिकायाः स विप्रः
क्षिप्रं सापि प्रियसहचरीपाणिमेनामनैषीत् ॥७१॥

मूर्धन्याधादथ हृदि ततः पुञ्जितोष्ठे मुखेऽथो
पक्ष्मण्यक्ष्णोरलिकफलके गण्डयोर्मण्डले च ।
पायं पायं तदनु सुचिरं पाणिगामेव बाला
मालामेनां कथमपि निजे स्थापयामास कण्ठे ॥७२॥

तस्या देहे विरहदहनो मालया साधु शान्तिं
नीतो नो चेत् क्षणमपि तया स्थातुमस्मिन्न शक्यम् ।
स्यादुद्योगो यदि गुणवतामात्मनोऽर्थे कदाचित्
सोऽपि प्रायोऽपनयति परीतापमेवं[2] परेषाम् ॥७३॥

नान्यो[3] धन्यस्त्रिभुवनतले त्वादृशोऽनीश यस्मि-
न्नेकोऽपीषुः कुसुमधनुषो नैव लग्नः कदापि ।
तेनैव त्वं कलयसि मनागप्यहो न व्यथां मे
नोचेदद्याप्यपनयविधौ नोद्यतः स्याः किमस्याः ॥७४॥

इत्युक्तोऽसौ रहसि सुदृशा सद्म यातस्तदीयं
तामित्यूचे विधुमुखि मनाग्धैर्यमाधाहि चित्ते ।
यातु प्रान्तं दिनमिदमथायुष्मती जीवितेशं
प्राप्स्यत्येव प्रहरविरतौ मद्गृहान्तर्निषण्णम् ॥७५॥

---

1. Marginal gloss in A— करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्या-
हिशुक्त्युद्भववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां
तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥

2. B ०तापमेवापषां (=०तापमेवापरेषां) 3. B, D मन्ये.

श्रुत्वाऽनीशोदितमिति वचो विस्मरन्ती मुहूर्तं
सर्वामार्तिं सपदि परमानन्दमग्ना बभूव ।
पश्चादस्या दयितमिलनोत्कण्ठया सार्धमेव
प्रापाद्वृद्धिं प्रतिपलमहो वासरोऽपि प्रकामम् ॥७६॥

गच्छानीश स्वसदनमिदं त्वद्वचो मान्यथा भूत्
पातुं प्राणान् मम यदि तवाकाङ्क्ष्यते चित्तवृत्त्या ।
नोचेदेषां क्षणविलसितं[1] ज्ञायमानं[2] तदेत-
द्दीपस्येवोपरमसमये नायतौ श्लाघनयिम् ॥७७॥

प्राप्यानुज्ञामिति मृगदृशो वेश्म यातः स्वकीयं
यावच्चिन्तां रचयति हृदि द्रष्टुमेष द्विजेन्द्रम् ।
अस्य प्राप्तो नयनविषयं तावदेवात्मनासौ
पूर्तिं चिन्तामणिमधरयंश्चिन्तितानां चकार ॥७८॥

सम्यग्जातं स्मरणसमये यत् समासादितोऽसि
स्वान्तं मेऽद्य स्पृहयति सखे सारिकाखेलनाय ।
किञ्चैतस्मात् सुविदितमिदं तेऽस्तु यन्मामकीनात्
स्वान्तादेकं क्षणमपि तवावस्थितिर्नेतरत्र ॥७९॥

उक्त्वेति प्रारभत कविना क्रीडनं तेन सार्धं
क्लीबः किञ्चिन्न पुनरवदत् तं चिमन्या उदन्तम् ।
हन्तैतावत्समयनयने ज्ञातसङ्केतवार्तो
मार्तिं यासीदयमिति दयावान् दयादेव एव ॥८०॥

एवं [3]क्रीडाव्यवहितहृदयो वासरं न व्यजाना-
द्यातं यान्तीं कथमिव पुनर्वेत्ति सन्ध्यां स विप्रः ।
गच्छन् म्लेच्छीं त्यजति तु पुरा मामयं तत् त्यजेयं
कस्मान्नैनं[4] ध्रुवमिति धिया सान्ध्यकर्मात्यजत् तम् ॥८१

व्यासङ्गेऽस्मिन् विलसति तयो[5]र्यात एको रजन्या
यामोऽप्यन्यादृशमिह पुनः किञ्चिदासीन्न चेतः ।
सेयं क्रीडा जगति जयताद्यत्प्रसादादकस्मात्
प्रापाद्विप्रो यवनदुहितुः सङ्गमस्यावधिं सः ॥८२॥

---

1. B, C, D विलसनं   2. B, C, D जायमानं

3. B ०विहित०   4. B ०न्नैतं

5. C याति, D जातः for यातः

*

सापि प्राणाधिपतिमिलनस्यावधेः पूर्तिहेता-[1]
वम्भोजाक्षी भजति समये सन्निधिं सावधाना ।
नत्वा द्वित्राः सह सहचरीः सत्वरं संप्रतस्थे
सद्मानीशं प्रति निजगतिं विस्मरन्ती स्मरार्ता ॥८३॥

अन्तर्दत्तार्गलमथ गृहद्वारमाराद्विभाव्य
स्वनैवातित्वरितमररं[2] पाणिनाताडयत् सा ।
तेनैतस्मिन् ध्वनिरुद्भवद्यः स सर्वेन्द्रियेभ्य[3]-
श्चेतोवृत्तिं युगपदुभयोः कर्ण एवाचकर्ष ॥८४॥

क्लीबः क्रीडां सपदि स परित्यज्य जप्यामपि स्वां
चक्रे द्वारं विवृतमुभयोर्भागधेयः सहैव ।
प्रागामादौ तत इव बहिर्निर्गमान्तः प्रवेशौ
पश्चादन्तःपुरिकयवनाधीशवध्वावयाताम् ॥८५॥

हस्तेनास्य[4] द्रुतमथकटीबन्धनं संदधाना
निर्गच्छन्तं बहिरिति महालेखमेषा बभाषे ।
हिन्दूकाद्य व्रजसि हृदयं कुत्र मे चोरयित्वा
लब्धाऽसि त्वं कथमपि मया मृग्यमाणश्चिरेण ॥८६॥

विप्रोऽहं तत् प्रणयपदवीं तेऽधिगन्तुं न योग्यो
मैवं ब्रूयाः पुनरपि सखे योग्य एवासि यस्मात् ।
त्वन्माधुर्यं यदवधि मनो मग्नमासीन्ममास[5]
विप्राहं[6] तत्प्रभृति पुरतः पश्य यज्ञोपवीतम् ॥८७॥

इत्यौत्सुक्यातिशयवशतो विस्मरन्त्यौचितीं स्व[7]
भावाकूतं प्रथममिलने पातुमेवाप्रगल्भा ।
दूरीकृत्यारसिजशिखरादुत्तरीयाञ्चलं सा
तिर्यङ्न्यस्तामुरसि दयितं दर्शयामास मालाम् ॥८८॥

1. A ०हेतौ अंभो०
2. Marginal gloss in A—कपाटमररमित्यमरः ।
3. A, B सर्वेंद्रियेभ्यः चेतो०
4. B हस्तनाथ. But as B has द्रुतमथ०, the first अथ after हस्तेन is a palpable mistake.
5. C ममाहं संविप्रा तत्प्रभृति.
6. B, D विप्रोहं
7. A, B, C, D स्वां. There is no cogency in connecting स्व with औचिती, 'Her own propriety.' But स्व improves the sense when it is connected with भावाकूत. स्वं was probably changed into स्वां through the proximity of औचितीं.

पश्यत्येष स्तनमतनुना प्रेरितः किं नु किं वा
मालामम्भोरुहदलदृशा पश्यति प्रेर्यमाणः ।
किञ्चैतस्यां यदभिलषितं दर्शितायां तयासीत्
सिद्धिं निन्ये तदखिलमहो दृश्यमानः स्तनोऽस्याः ॥८९

ज्ञानं रुद्रे रचयति रतिं यः स विन्देदितीदं
वेदैः सिद्धान्तितमपि मते मेऽपसिद्धान्त एव ।
तद्वक्षोजे विरचितरतेर्विप्रवर्यस्य यस्मा-
ज्ज्ञानं[1] सर्वं लयमुपगतं प्रत्युतासीत् प्रमोहः ॥९०॥

ज्ञानं नश्येन्न कथमथवा न प्रमोहो भवेद्वा
कस्मादस्य व्यधित यदयं द्वैतबुद्धिं महेशे[2]।
चित्रं तत्तु स्फुरति विरते ज्ञानजातेऽपि जाते
मोहेऽप्येतन्मनसि भगवानात्मभूराविरासीत् ॥९१॥

तादृक् तस्मिन् समय उभयोः कापि शालीनतासी-
द्यादृक् ताभ्यां रहसि मिलने धृष्टताकाङ्क्ष्यते स्म ।
वामा रीतिः कुसुमधनुषो हन्त मध्येऽन्तरायं
कर्तुं [3]तस्मिन्नयमवसरे सात्त्विकानादिदेश ॥९२॥

एवं काञ्चित्समयमुभयोरप्यभून्मौनमेव
प्रादुर्भूता तदनु वदनाद्भारतीति द्विजस्य ।
कस्मिन् मार्गे मृदुतनु पदं न्यस्तवत्यस्तशङ्कं
शाके यस्मिन्न मम मनसाप्युत्सुकेनापि गन्तुम् ॥९३॥

[4]भाग्यस्यैवोपरि मम पयोजाततज्जातं त्वयैत-
न्न्यस्तं मन्येऽपचितिविधया पूज्यतामागतस्य ।
कांस्वित् कृत्वोपकृतिमनयोरेष आनृण्यमेष्या-
म्याज्ञां विज्ञे वितरसि यदि त्वं तदेवाचरामि ॥९४॥

इत्याकर्ण्य प्रणयिवचनं लोचने [5]चारयन्ती
नीचैः पाणिं प्रसृतमभितः पाणिना [6]वारयन्ती ।
मन्दस्मेरे वदनकमले शोभयन्ती नकारं
याता तस्मिन्नवसर इयं काञ्चिदन्यं प्रकारम्॥९५॥

---

1. B, D सर्वं ज्ञानं for ज्ञानं सर्वं

2. A. B, D महेशो. C महेशै. On close scrutiny it appears that in B, an attempt was made later to change महेशो into महेशे.

3. A, B, C, D कस्मिन्. But the emendation is reqired by the context.

4. C भागस्यैवोपरि. 5. B वारयंती. 6. C चारयंती.

हस्तेनासौ वपुषि निहितं यत्र [1]यत्रापनिन्ये
हस्तं निन्ये कविरपि पुनस्तत्र तत्र प्रसह्य ।
वामा नीतिः स्मरनरपतेः पश्यताहो प्रयाता
प्रीतिस्तस्मिन् समय उभयोर्याद्विरोधेन वृद्धिम् ॥९६॥

शैलो येन जितः सुखेन तदधःस्थानं तु यत्नं विना
जेतव्यं खलु तेन कौतुकमिदं दृष्टं तदानीं पुनः ।
तादृक् तस्य कुचोपरि करावस्थापने नाभव-
द्यत्नोऽजायत मेखलापरिसरे कर्तुं करं यादृशः ॥९७॥

[2]नकारं सीत्कारः स्मितमथ [3]निरोद्धुं प्रियकरं
करं [4]यान्तौ प्रान्तेक्षितमपि दृशोर्भ्रूकुटीविधिम् ।
विषेहे नैतस्मिन् समय इति भेदे सति मिथः
कथं नोपादद्याद्यवनभुवमुद्योगरसिकः ॥९८॥

रसावेशोऽध्वर्युर्विलसितगणः सभ्यनिवहो
युवा यज्वा यस्मिन्नपि च शमिता शम्बरारिपुः ।
त्रपामेधे तस्मिन् कुतुकमिदमालोकि निखिलो
निखातोऽन्तःकुण्डं यदभजत यूपः फलपदम् ॥९९॥

इति निधुवनक्रीडामेतौ परस्परमादृतौ
निशि निशि तथा कुर्वाते स्म स्मरेण सुशिक्षितौ ।
पुनरपि यथा दुष्प्रापेयं भवेन्न भवेद्यथा
न कृतमिदमित्यन्तस्तापो [5]दिवा विरहे सति ॥१००॥

अनुनिशमवशिष्टं कर्तुमासीन्न किञ्चित्
किमपि न कृतमेवं प्रत्यभात् तु प्रभाते ।
यवनपतितनूजे प्रोषिते भाग्यभाजो-
रिति विविधविलासैर्वासराणि व्यतीयुः ॥१०१॥

रस एव स ईश्वरः श्रुता-
विति निर्णीमतोऽभिधीयते ।
चिमनीचरिते रसाश्रयं[6]
वचनं चेन्न मम श्रमः श्रमः ॥१०२॥

---

1. A यत्र तत्राप०
2. B transposes stzs. 98 (नकारं etc.) and 99 (रसा-वेशो etc.) 3. A विरोद्धुं. 4. B यातौ.
5. A, D ०त्यन्तस्तापो.
6. B, D रसाश्रितं.

रिक्तीकृते निजतया भवभूतिमुख्यै-
र्भिक्षाटनं कृतवतः[1] पुनरुञ्छवृत्त्या
क्षेत्रे यदत्र खननेन ममार्थलाभो
यः कोऽप्यभूदिह महेशकृपैव हेतुः ॥१०३॥

[2]शुक्लजनार्दनपुत्रो वत्साचार्यस्य दौहित्रः ।
पठितालङ्कृतिशास्त्रो भट्टश्रीमण्डनच्छात्रः ॥१०४॥

[2]हीराभिधानपातिव्रतमहासि प्राप्तनिजजन्मा ।
कविनीलकण्ठशर्मा निरमाच्चिमनीचरित्रमिदम् ॥१०५

[3]मिहिरमुनीन्दुमितेऽब्देऽतिक्रान्ते विक्रमादित्यात् ।
शिवरात्रौ शिवपदयोर्निजकृतिराधायि नीलकण्ठेन१०६

[4]इति नीलकण्ठकविकल्पितं
चिमनीचरितं समाप्तम् ।

---

1. A,B,C,D कृतवता 2. D om. stzs. 104, 105

3. B मिहर [विक्रमात्] अतिक्रान्तो विक्रमादित्यात् ।
शिवरात्रौ शिवपदयोर्निजंकृतिराधाय नीलकण्ठेन ॥६॥
C महिस्मुनींद्रदुमितेऽतिक्रांते विक्रमादित्यात् ।
शिवरात्रौ शिवपदयोर्निजकृतिराधायि नीलकंठेन १०६
D om. this stanza.

4. *A* इति नीलकण्ठकविकल्पितं चिमणीचरित्रं समाप्तं संवत् ॥१७२६॥

B इति श्रीचिमनीचरित्रं संपूर्ण ॥

C इति श्रीनीलकंठकविकल्पितं चिमनीचरितं समाप्तं संवत् १८०० चैत्र सुदि १ तिथौ लिखितोयं प्रति वाप यशः सोमगणिना श्रीसुद्धदंत्यां श्रीजिनकुशल-सूरिजीप्रसादात् शुभं भवतु लेखकपाठकयोः श्रीः ॥

D इति नीलकंठविकल्पितं चिमनीचरितं समाप्तम् ।

Index of Stanzas in the Chimanī-charitam

GADHEṢA-NṚPA-VARṆANA-SAṀGRAHA-ŚLOKĀḤ

By

G. V. Bhave

(A newly discovered Sanskrit Manuscript)

The above is another original Sanskrit manuscript discovered in the stock of Pandit Vasudeo Rao Govilkar of Mandla, and can in a way serve as a supplement to the Ms. Gaḍhesa-Nṛpa-Varṇanam discovered by me and published in the 1940 number of the Nagpur University Journal. The Ms. consists of twelve leaves, with written matter closely covering twenty two pages. It is written in a soft black ink, and shows a uniformity of hand throughout, though letters may be found varying in size, which makes one conclude that the compiler is one and the same person whoever he may be. Our Ms. is complete in its form, but surprisingly enough, unlike the general feature of all other Sanskrit Mss., this one gives no hint whatsoever about the name of the compiler or say copyist and of the date of its compilation, but since it has quoted from Gaḍhesa-Nṛpa-Varṇanam of Rupnath, the latest of all poets quoted, it is safe to believe that our Ms. was prepared in the first quarter of the 19th century, as Rupnath died not later than 1800 A. D. All due attempts were made to find out one or two more copies of our Ms., so as to test the correctness or otherwise of the text, but of no avail, though some more scraps of paper, containing nearly half the matter of our Ms., have been discovered at another place. But the Govilkar copy of the Ms. is in a tolerably sound condition.

Gaḍhesa-Nṛpa-Varṇana-Saṁgraha-Ślokāḥ, is, as the name implies, nothing but a collection of ślokas or verses, being quotations from different poets, in praise of different Gond rulers of the Gaḍhā Maṇḍlā dynasty. The noteworthy thing about these poets is that many of them belonged to Maṇḍlā and a majority of them came from the same family of which Lakṣmī-prasāda, the author of the unpublished Sanskrit Ms., namely Gajendra-Mokṣa, was an offspring. There are 13 poets in all

and they are, irrespective of their chronological order, (1) Dīkṣit, (2) Jaya Govinda, (3) Narhar Mahāputra, (4) Keśava, (5) Tāresh, (6) Viṭṭhal, (7) Thakkur, (8) Rūpanath, (9) Viṣṇu Dīkṣit, (10) Vaidya Nāth Dīkṣit, (11) Ghanśyām Mishra, (12) Hari Dīkṣit and (13) Lakṣmīprasād. Of these Nos. 1, 4, 6, 9, 10, 12 and 13 belong to the Dīkṣit family of Maṇḍlā, while the others were born in different families. The informtion, as locally gathered about some of these, is being put down in the following few lines :—

(1) *The Dīkṣita Family.* A good deal of information about this family is available in the 9th sarga of Gajendra-Mokṣa mentioned above, wherein we learn that the founder of the family in Mandla was one Vishnu Dikshit ot the Kashyapa Gotra who hailed from Selagrāma. Now, Vishnu Dikshit laarned in the Vedas, after a stay at Benares, was invited by Prem Sahi, and Gangadhar Vajpeyi and others were his pupils. His son Vaidyanath would teach, in the town of Ram Nagar, during the time of Hridaya Shah, Dharma Shastra, Kavya and Vyakarana to many, and Vaidyanath's son, Hari Dikshit, would recite, every day, the Puranas to the King Maharaj Shah. He died a happy death on the bank of Narbada at Mandla, leving behind him four sons of whom the youngest was a Pauranic under the royal patronage of Nizam Shah. This was no other than our Lakshmi Prasad who offered his now famous composition, " Gajendra Moksha ", at the feet of Nizam Shah on the Vijaya Dasmi day of Samvat 1815, corresponding to A. D. 1755. The other three brothers of Laxshmiprasad were Gangadhar, Sadasheo and Pasupati. Laxshmi Prasad's mother was named Laxmi who was the daughter of one Vasudeo of the Atri Gotra, who had received honours at the hands of the lord of Bandhava Gadha, the modern Rewah. According to Gaḍhes Nṛp Varṇanam Prem Shah ruled at Gadha during 1652–1671 A. D., and Vishnu Dikshit happened to arrive at Gadha some time during this period, his great grandson adorning later on the court of Nizam Shah. Therefore four successive generations of the family authentically received royal patronage under nine successions of Gaḍha Mandla Kings at Chaura Gaḍha, Ram Nagar and Mandla, covering a period of more than hundred years. Vithal Dikshit and Kesheo were

immediate predecessors of Vishnu Dikshit, and their eulogies about Dalpati Shah and Vir Narayan, Chandar Shah and Madhukar Shah make one believe, and reasonably so, that they had known sufficiently about these kings. Wherever only the denomination, Dikshit, occurs in our Ms., I have not been able to identify it with any proper name of the family, though the composer of the first verse of our Ms. I am inclined to believe to be Anant Dikshit, the father of Kesheo Dikshit, describing as he does the qualities of Dalpati Shah. A local Hindi chronicle has supplied a *list*[1] of 36 names of the family where Laxshmiprashad is found to be the last. Nothing further is known about the family beyond Laxshmiprashad, though here and there names of certain descendants of his are found on certain Mss. as copyists and in some cases as original writers. For example at one place we find a śloka, "

" शुक्रेऽलिखद्वैद्यनाथः श्रावण्युत्सर्गपद्धतिम् ।
अब्देऽश्वेभेभभूयुक्ते पौषे शुक्लेऽर्कजे तिथौ ॥ "

or, at another, a line— " ग्रहा ऋषि ... भूसंख्ये वत्सरे मासि फाल्गुने । गढायामलिख ...... चिन्तामणिसूनुः गदाधरदीक्षितः । "

Any way, the family was a Maharashtra family and produced a long tradition of Sanskrit scholars of high worth, among whom Lakshmi Prashad was the most brilliant star and can safely be called the second edition of Magha, for his superior style of chaste versification. The present descendants of Laxmi Prasad living at Mandla have not so far been able to supply the link straight up to the great poet, but one fact is certain that their previous generation was well-versed in the Vedas.

Thakkur. By this term we have to understand Mehesh Thakkur, the descendant of that Thakkur of Bhaur who according to Rupnāth was a religious preceptor of Yado Rai. Mahesh

[1] वासुदेव–जनार्दन–रघुनाथ–विट्ठल–राम–भास्कर–बोपदेव–विनायक–दत्तात्रेय–नृसिंह–नारायण–रामचंद्र–गोविन्द–गणेश–रघु–राघव–द्विजराज–वामन–श्रीकृष्ण–गोपाल–हलायुध–चक्रधर–हेरंब–रमाकांत–गजानन–श्रीपति–त्र्यंबक–शंकर–गंगाधर–अनंत–केशव–विट्ठल–विष्णु–वैद्यनाथ–हरि–लक्ष्मीप्रसाद–.........

Thakkur was originally a rèsident of Tirhut, Bihar, and flourished during the time of Dalpati Shah and after him, of Durgavati who both, as husband and wife, as well as, separately, would listen to him, with great devotion, reciting the Puranas in Bansipur near Chaurgarh. Once it happened, so we read in local records, that Mahesh Thakkur could not attend to his daily duties and sent, instead, his pupil Raghunandan as his substitute. The latter efficiently discharged his duties, but on some presonal remark about him from Durgavati he felt offended and went directly to Bastar where he obtained from the ruler many costly gifts including eight elephants, one being grey coloured. This last one he presented to Durgavati and proceeded straight to Delhi along with Mahesh Thakkur. At Delhi he obtained from Akbar, the then Emperor of Dehli, a free gift of the territory, of Darbhanga with an annual yield at that time of Rs. 50,00,000, and got it registered in the name of his Guru Mahesh Thakkur. They then both, the master and the pupil, proceeded to rule at Darbhanga, and then the preceptorship was conferred on Damodar Thakkur, the youngest brother of Mahesh Thakkur. Damodar continued to be Royal preceptor in the court of Gond Kings upto the time of Chandra Shah, but when, after the death of Chandra Shah, he refused to officiate at the installation ceremony of Madhukarshah for the latter's cruel acts of murder of his father and brother for obtaining the throne, Damodar was asked to leave the territory and was also deprived of his Jagir of Rs. 12000. Damodar then went to his brother at Darbhanga where he lived till his death. The known immediate predecessors of Mahesh Thakkur are Jñānapati Thakkur, Purushottam Thakkur, and Padmanabha Thakkur and the known descendants of Damodar are chronologically Kamal Datta Thakkur, Ruchipati Thakkur, Jageshwar Thakkur, Indrapati Thakkur and Prem Nidhi Thakkur. Though the family is quite extinct at Mandla, yet the village Maheshpur, Tirhutia Tal and Thakur Tal, near Gaḍha, established by the family, are still to be traced. The family played an important part in the time of some Gaḍha rulers, and a śloka about Raghunandan is still heard in the mouth of the learned at Mandla as,

प्रातर्भूतकदंबिनी परिवृढद्विष्वक्‌ तमःशंकया
दिक्चक्रं पुरतो मुधैव चकिता चक्रित्वमालोकसे ।
श्रीमद्दस्तरभूमहेन्द्रवदनांभोजप्रसादोदया–
दायाते रघुनन्दने गजघटाघंटारवः श्रूयते ॥

Narhar Mahapatra. Local chroniclers mention two Mahapatras having visited the Gond capital Chaurgarh during the reign of Durgavati, one being Gop Mahapatra and the other Narhar Mahapatra. Gop was a bard who was specially deputed by Akbar to observe personally the condition of things prevailing in the kingdom of Durgavati and then to comment on them to the Emperor. But Adhar Kayesth the minister of Durgavati arranged for his warm reception throughout the state and he returned highly pleased. As for Narhar, he visited the court of Durgavati immediately after Akbar recognised the claims of Vir Narayan to the Gadha throne. The queen was highly delighted at his learning and poetry and gave him a gift of wealth amounting to one crore of rupees. While Gop was a Hindi poet, Narhar composed poems in Sanskrit. Nothing is known whether these two poets were anyway related, beyond that they were contemporaries and that they had come from the Delhi side. One or two Mahapatra Families are no doubt found in the Mandla District even now, but they have nothing to do with our poets.

Jay Govind. He is the composer of the famous Ram Nagar Sanskrit Inscription which is a long eulogy of the Gadha Mandla kings beginning with Yado Rai and stopping at Hridaya Shah, plainly because he died during the time of this last ruler. As is mentioned clearly in the 50th stanza of the Inscription, he was the son of the poet Madan who was well versed in Mīmāṁsā, Logic, and Prosody, and as can be amply testified by the Inscription itself, he was a learned Sanskrit poet of a high order, each single stanza of the Eulogy being enough to justify his claim as a great poet. As is commonly believed in learned circles, he was not a Bajpeyi in the sense of the famous Bajpeyis of Mandla. He was a Jujhotia Brahman pure and simple, in the service of Hridayashah. When Sunder Deo, the Khattri wife of Hridaya-

shah, constructed many gardens, temples and wells in Ram Nagar and wanted to perform the Udyapan vidhi in this connection, the members of the Vajpeyi family proper refused to officiate, saying that as she was not a duly married wife, they could not partake of food from her hands. At this Jay Govind was, after some ceremony, declared a Vajpeyi who then assisted the queen in her performance of the necessary religious rites. Reports go to show that the conclave of learned Brahmans assembled on this occasion at Ram Nagar was quite unique at least in this part of the Province. No further information about Jay Govind or about his descendants is available.

Rupnath. Some information has already appeared about the poet in the 1940 number of the N. U. J. I would therefore attempt here to amplify the same a little further. Rupnath was a Maithil Ojjha Brahman with a tradition behind him of learned forefathers well equipped in Sanskrit lore and duly honoured by kings everywhere. So far two works of his have been published and they are Ram Vijaya Kavya, termed also a Maha Kavya, published by the Government Sanskrit College, Benares, and Gaḍheṣa Nṛpa Varṇanam published in the Nagpur University Journal of 1940. In his Gaḍheṣa Nṛpa Varṇanam the poet has also referred to the last king, Summer Shah, of the royal dynasty, which king died in 1789 A. D. Rupa Nath was the contemporary of the Maratha Subah, Moraji, who died in 1796 A. D., as also of the well known Subhamkar Ojjha who was born in 1775 A. D.

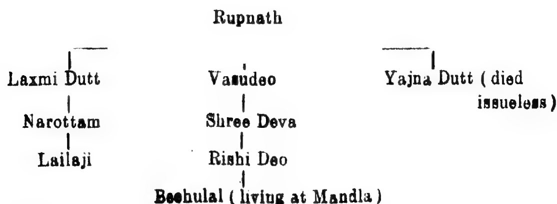
Now in the learned Sanskrit preface of the above named Ram Vijayakavya we find that Lakshmi Datta, the second son of Rupnath, died in Samvat 1930 at the ripe age of 80; and the popular belief prevalent here is that Rupnath died at the age of 90. Making sufficient allowance for the birth of his first son Yajña Dutta, there is no harm to arrive at the following inference: Laxmi was born in Samvat 1850, at which time Rupnath was probably 25 years old. Rupnath himself was born in Samvat 1825 equal to 1768 A. D. Laxmi Datta's son Chandra has written a Praśasti in which he has said a great deal about the merits and acquirements of our poet who knew Mīmāṁsā, Veda, Vyākaraṇa and other things, and says in the same,

" आसीन्मैथिलमंडलीषु विलसाद्विद्यावतामग्रणीः ।
माहिष्मत्याधिलब्धदेवमांहिमा श्रीरूपनाथः कृती ॥

Rupnath has also composed some small poems such as Rtu Varnana, and attompts would be made to discover them, also, for publication. His son Lakshmi Dutt who has composed a poem named Tirtha Prabandh has also written a commentary on Ram Vijaya Kavya, but the whole of it is not available, only the first two sargas having come to my hand in the original. That Rupnath was leading an ascetic life can be corroborated by a story. Before coming to Mandla to settle there permanently he lived for many years at Ram Tek and there he acquired nearly a lakh of rupees. On his way to Mandla he was waylaid by the Pindaries who robbed him of all his money. The poet, the very living form of contentment, instead of feeling aggrieved at the misfortune, expressed relief that he was relieved of the burden! There are one or two more such stories about him but space does not permit to give them all *here.* [1]

Ghanshyam Misra. He was either the son or the nephew of Sheoram Misra who was a relative brother of Prem Nidhi Thakkur, the descendant of Mahesh Thakkur spoken of above. He was the pupil of Laxmiprasad who took him to Saugor with him. Out of the nine Sargas of Laxmiprasad's Gajendra Moksa, nearly seven were composed by the great poet, while the rest proceeded from the pen of Ghanshyam. And for the following couplet I am indebted to Pandit Ganesh Datta Pathak, B.A., of Mandla :—

" सर्गषट्कं साष्टपद्यं कविनालेखि सागरे ।
शिष्टं सर्वं घनश्यामः तत्प्रीतमनसालिखत् ।

Gajendra Mokṣa was composed in Saṁvat 1815, and assuming that Ghanshyam was then 30 years old, he may have been born in Saṁvat 1785. He was therefore very much older than Rupnath.

Taresh. Everything about him is in the dark. Of all these 13 poets, seven were Mahārāṣṭrians, 3 were Maithil, one was a Jujhotia, one a Northern Khattri and only about one nothing can be said.

In the collection of the matter in this Ms. whether by the choice of the complier or by their intrinsic merit, description in the case of four or five rulers is found in ampler details than in that of others, and they are Dalpati Shah, Durgavati, Premshah, Hridayashah and Nizam Shah. And out of his anxiety to stick to mere praise of the Dynasty the compiler has very cautiously avoided any direct reference to the family intrigues that were a regular feature of the later rulers of the dynasty. But references to some plain historical events were unavoidable on his part, and I would try to take for discussion in brief only three or four among them.

(A) *Marriage of Dalpati with Durgavati* : Our Ms. says that Dalpati obtained the permission of his father and accompanied by his priest and choice army marched and captured Durgavati, the daughter of the Chandel King, and eloped with her. This shows if anything that Dalpati Shah's father, Sangramshah, had his full consent in this heroic mischief on the part of Dalpati. No doubt the example of Prithiviraj and Sanyogita was brilliantly running before them but this alone was not enough. The fact that Dalpati's illustrious father, Sangram Shah, had perhaps been widely known for his extensive power and that Dalpati was himself conscious of his firm position must have encouraged him to take this extra bold step. Otherewise to take up a quarrel with the Chandel king of Mahoba was nothing less than facing a lion in his own lair. To know the antecedents of the marriage we have to take the help of the local chroniclers who affirm that both Dalpati and Durgavati were in love with each other, each being extraordinarily charming by form and figure. Durgavati at last wrote a letter to her lover at Singor Gadh that she had seen him in her dream and that if he really

loved her, he should go to Mahoba on the Vasant Pañchamī day when her parents usually went out to visit the temple of Durga, situated outside the town. Dalpati accordingly took with him a force of 12000 soldiers and carried away his object of love to Singor-Gadh where the marriage was performed with due rites.

(B) *Suryasimha Hada and Jusharsimha*: The next thing worthy to be taken note of here is the important reference in our Ms. to two historical figures, Surya Simha Hada and Jushar Simha Bundela who appear to have been no better than mere usurpers. Strange as it may seem Hindi Gazetteers like Jubbulpore Jnyoti edited by Rai Bahadur Hiralal, as also the Ram Nagar Inscription, are quite silent on the point. Nor does the Gadhesa Nrpa Varnanam speak anything about them. The C. P. Gazetteer no doubt states that Chandar Shah after Vir Narayan's death transferred his capital from Singor Grah to Chaurgadh which fell into the hands of the Bundelas and that Prem Narayan was slain (Vide C. P. Gazetteer, 1868 Ed. page 217). Here there is only an indirectly suggestive hint at the name of Jushar Simha but not the least to that of Surya Simha. Our Ms. says in clear terms that Surya Simha Hada ruled for three years and Jushar Simha for two, and that both were killed in battle; (Vide stanza No. 45). This is supported by the Govilkar list of Gadha Mandla kings, where the names of these two usurpers are included just after Vir Narayan and Prem Narayan respectively. (See N. U. J. of 1940, pp. 200-201). Their mischievous activities seem to be historical possible facts when we remember that in those days disorder and anarchy were frequent happenings in these parts particularly because after the joint rule of Durgavati and Vir Narayana, nearly every Gadha Mandla king, for seven to eight generations, had to get the sanction of the Delhi Emperor for his accession to the throne. This possibility is strengthened by the local Hindi chroniclers who say that, when Adhar Simha Kayestha returned from Delhi after settlement in favour of Chandar Shah, he turned out Hada from Madan Mahal to Delhi and seated Chandar Shah on the throne in Samvat 1592, and further that, eight years after the death of Adhar Simha, Hada usurped the throne at Gadha where in Samvat 1615 he constructed a tank and named it as Surya

Talao and also raised his standard there. Now this date, samvat 1615, falls between the period of Samvat 1613–1616 which is given in the Govilkar list as the period of Surya Simha Hada. Therefore we can believe in Hada having possessed Gadha for three years. This Hada seems to be some Bundela chief who must have accompanied Asaf Khan during the latter's conduct of campaign against Durgavati. One naturally expects to read about him in V. A. Smith's Akbar, but one only meets with utter disappointment. The wrongful possession of Gadha by Hada was put an end to by Madhukar Sahi.

About the Jushar Singh incident the local chronicler has this to communicate to us: when Madhukar Shah burnt himself in Samvat 1643, equal to 1586, A. D., his son Prem Narayan who succeeded to the throne was at Delhi at the time. Vir Simha Deo of Orchha also happened to be there on some mission and invited Prem Narayan to his camp to dine with him, but the latter unceremoniously declined the invitation. Whereupon Bir Singh Deo returned to his capital smarting under the insult. He himself wanted to punish Prem Narayan but soon he was taken abed. At the time of his death the Bundela chief called to his death-bed his three sons Pahar Singh, Juharsingh and Hardol Lala, and pledged them to capture Gadha, imprison Prem Narayan and release him only when he would partake of the rice from their hands. Failing which they were not to be called his sons! What a queer type of revenge for such a minor little thing as non-acceptance of an invitation! The second thing to which the three sons were pledged was that they must take from Prem Narayan a promise not to yoke cows for the tilling of fields in the Gondwana. True to this oath both Pahar Singh and Jushar Singh came and besieged Chaurgadh, but the fort defied the besiegers for nine long moths. Then a stout and strong man, through some trick, went up and lifted the king away in his worshipping posture, and keeping him somewhere in the open, pierced his head mostly with his teeth.[1] This happened in Samvat 1662. Hridaya Shah was at the time at Delhi. At this

[1] According to another local chronicle Premshah along with Jaydeo Vajpeyi was invited to Jushar's camp and there treacherously killed while both were at worship.

he immediately started from there, came to Gadha, took the help of Bhopal rulers and attacked Chauragadh where Jushar Singh ruled, Pahar Singh being at Orcha. Jushar was killed and the fort was taken possession of by Hridayashah. Hridayashah, however, like a noble ruler that he was, sent the family of Jushar to Orchha with all due honour. Now, the Govilkar list gives Samvat 1662 as the date of Jushar's death, while the local chroniclers use this date for the death of Prem Narayan, which gives a clear difference of two years. But fixing of dates being not the main point of discussion here, it is left for some other occasion. Our Ms. has to say something about Jushar's character that he was an irreligious and sinful fellow and that he met an untimely death as a result of his own sins.

This episode of Surya Siṁha Hada and Jushar Siṁha Bundela requires further investigation at the hands of competent historians, because as yet only half-naked facts have been available.

(C) *Literary Merits of the Collection* : As I have hinted above quite a good amount of space has been devoted in our Ms. to the description of Nizamshah who was for all practical purposes the last king of the dynasty. The reason seems to be that two very competent poets who were contemporary to Nizam Shah find an honourable place in it. People of the old generation are yet living in Mandla who, though depending on hearsays mostly, yet possess many recollections about the king. Making all allowances for the poetic exaggeration about Nizam Shah as administrator the fact has to be admitted that he had very much in him that makes him entitled to be called a highly cultured and humane king. As an administrator, our poets tell us that, he was as powerful as the sun (95), could pierce through the enemy-flanks like a man standing in the midst of showers of rain-water (98), seeing whose powers even the sun fell senseless for a time into the water (104), and also that no enemy could stand before him (108). His efficiency as a master-hunter was carried to such an extent that even tigers in the forest dreaded him (110), and at the enormous speed of his horse—he was an expert rider—even the mind, the Garud and the wind, famous for their swift movements, forget their own speed (111).

But look at other things in him which we have no reason to deny but have every reason to admire. He was a chintamani and a Kalpa Druma as well as a Kamadhenu (96) solely on account of his munificent gifts: and there are people even now living whose fore-fathers owed much to Nizam Shah. He was a religious minded man and worshipped different deities without a distinction (113) and he beautified the fort and the town of Mandla by erecting new and fine construction (115). His subjects were contented and happy because they had plenty of every thing (105), and he was above all things a lover of learning and a patron of learned people (119), also proved by the cases of Laxmi Prasad and Rup Nath among others. A man with a soft heart like Nizam Shah could also display iron-courage when so required. He thrust Mohan Singh, an extremely strong man and an intriguing relative of his, into a bag and after having sewn it, had it flung into the river! Ajit Singh, a dependent chieftain of his, created troubles in the kingdom to the extent of getting possession over a portion of land including Maharajpur, on the river Narbada opposite Mandla itself. Nizam Shah got him arrested through means of Vishram Simgh, his minister, and had him dashed against the wall!

The numbering of stanzas in the Ms. is a very unsystematic and irregular affair. In between the 7th and 8th stanzas there appears an un-numbered stanza, and the stanza No. 22 is found not numbered after which appear the three stanzas as are numbered repeatedly as 21, 22, and 22. The stanza coming after the 28th has no number and this is suddenly followed by number 39. After 39 appear numbers 31, 32, twice 33, 34, twice 35, 36, 37, 38, 39 followed by numbers 31 to 40 in regular sucession. Then number 41 occurs twice, regularly followed by numbers 42 to 66. Then again number 67 comes twice followed by Nos. 68 to 83 in good order. Then No. 84 also finds itself repeated twice whereafter come numbers 85 to 95 in their due order. We again see number 96 twice followed by numbers 97, 98 to 102 and then again suddenly are three numbers 3, 4, 5, 6, and 7. All this arrangement is difficult to understand, but the total number of the stanzas in all is unmistakably 126.

Our Ms. has quite a large variety of Metres, nearly nineteen, many of which are sweet to read and pleasant to hear. Some of these such as the Shārdul Vikridit and Sragdharā are of the popular taste, while such others as Avitathā and Pra-mitākṣarā are of a rare occurrence. Shardul Vikridita occurs here nearly 20 times, while Sragadharā more than 40. Our Ms. represents different grades of standard and style because it has a collection from several writers not of the same attainments. We read there compositions of all sorts from those which present a bare fact told in a blunt manner untouched altogether by any figuration to those where-in one finds oneself engulfed into and surrounded by twisting and coiling creepers of highly metaphorical phraseology. Can there be a more plain construction than,

"उर्वरा सर्वतो भूमिर्मध्यतो नर्मदा नदी" ?

Many kinds of figures are used by all these our poets, Simile and Metaphor being most predominant. Examples of Simile such as :- "शिव इव शिवराजाह्वयः" etc., and "माहिष्मत्यमरावतीव सुखदा," those of metaphor of the type of "नृपदलपतिसाहौ वैरिवक्रेन्दुराहौ प्रतिभट-पवनाहौ" etc., "कुलकमलदिनेशो वैरिदावानलो यो," and चन्द्रिका यस्य कीर्तिः"; examples of प्रश्नालंकार as "किं कर्पूरचयः किमिन्दुमणयः किं मौ-क्तिकश्रेणयः" and those of Alliteration such as "मदनसदनमध्ये," "चलदलविलशुष्के," "यस्य प्रोद्यत्प्रतापप्रथमपरिचयप्रद्रुतभ्रष्टनिद्राः," "रामवद्रामारामविहाररामसहजो" etc. do, if anything, heighten the charm that one feels in reading these stanzas.

TEXT OF THE MANUSCRIPT

" गढेशनृपवर्णनसंग्रहश्लोकाः । "[1]

दीक्षितः—

दलपतिसुमतिर्बभूव तस्य
क्षितिपमणिस्तनयः पवित्रकीर्तिः ।
अभिलषति मुखानि यस्य कीर्तिं
चिरयुगातुमिथंति नागनाथः[2] ॥ १ ॥

श्रुत्वा विप्रमुखात्स्वयंवरवरे स्वाकर्षणं प्रमत-
स्तातात्ज्ञां परिलभ्य यो हि गतवान्सत्सैन्यनद्धिप्रयुक् ।
अद्दृष्टाश्वतिथौ युते दलपतिर्निर्मथ्य स्वारोधकान् ।
श्रीचंदेलसुतां जहार बलवान् दुर्गावतीं श्रीमतीम् ॥ २ ॥

रसराज[3] (?) तिथियुक्ते हायने भूढ्ढशो
नृपदलपतिसाहिः सिंहदुर्गे स्थितिर्यत् ।
वलय उमरखानो भूजवावो रुहिला
वरमतिसचिवोस्या धारकायस्थधीरः ॥ ३ ॥

जयगोविन्दः—

वितरणवारिभिर्नियतमार्द्रकरस्य हरिस्मरण-
परायणस्य[4] वशीभवतां ।
निरुपाधिपालितप्रकृतिकस्य हि यस्य सदा
चरणरजो रजोगुणजुषो जना जगृहुः ॥ ४ ॥

दीक्षितः—

नृपदलपतिसाहौ वैरिवक्रन्दुराहौ
प्रतिभटपवनाहौ पीवराजानबाहौ ।
चलति भुवनपाली साब्धिद्वीपाधराली
फणितिलकफणाली द्रागिद्वफाली बभूव ॥ ५ ॥

[1] [In the foot-notes G. C. stands for Govilkar Copy of the Ms., R. I. for Ram Nagar Inscriptions, I. C. M. for Incomplete Copy of the Ms., and G. M. for Gajendra Moksa].

[2] This stanza also occurs as No. 16 in R. I. and probably may have borrowed it from some one of the learned Dikshit family.

[3] G. C. itsefl has the corrected form as " गुणगजातिथियुक्ते ".

[4] R. I. has additionally " शरणस्य " before " वशीभवताम् " and " अपि " before " जना जगृहुः ".

दलपतिनृपराज्ये याचको याचकोऽभूत्
प्रतिगृहधरणी–श्रीपूर्ण–विद्याविलाशं[1] ।
कुलकमलदिनेशो वैरिदावानलो यो
मदनसदृशरूपः सुंदरी यस्य दुर्गा ॥ ६ ॥
भुवि सुरपतिकल्पं भोगमापाथ सल्पं[2]
वसुसममथतीते स्वर्गभोगातुरोऽभूत् ।
गुरुचरणपयोज्यं योर्च्य भक्त्या द्विजान्यान्
गजकनकसुरत्नैस्तर्प्य रेवांबुगोगात् ॥ ७ ॥
द्वापंचाशदमंदघोटकवरारोहाः सहस्राः सदा
सेनायां द्विरदोन्मदामनुशतं लक्षोद्भटापत्तयः[3] ।
राजंते पुरजां[4] स्वधर्मनिरतादाने मृधे तत्परा
नार्धि यस्य जना विदंति नृपतेस्त्रैकोटिराज्ये सकृत् ॥ ८ ॥

अथगोविंदः---

अभ्यर्थिनां भाग्यसमृद्धिरेव
स्वरूपिणी पुण्यपरंपरेव ।
सौभाग्यसीमेव[5] वसुंधराया
दुर्गावती तस्य बभूव पत्नी ॥ ९ ॥
पुरंदरे भूवलयस्य तस्मि-
न्नस्तं प्रयाते तनयं त्रिवर्षं ।
श्रीवीरनारायणनामधेयं
दुर्गावती [6]राज्यपदेभिषिंचत्[7] ॥ १० ॥
अत्युच्चैः कनकालयैः परिलसन्निस्सीमहेमाचला
सर्वत्रैव [8]लुठत्सुरत्ननिचयैर्निःसंख्यरत्नाकरा ।
उद्दामद्विरदव्रजैरगणितस्वर्गेशदंतावला
भूरन्यैव कृताऽखिल[9] त्रिभुवनप्रख्यातकीर्त्या यया ॥ ११ ॥

[1] It ought to be विलासं.
[2] Here सोल्पं is more appropriate as it agrees with यो below.
[3] This seems to be लक्षोद्भटाः पत्तयः ।
[4] Instead of पुरजां the word must be पुरजाः ।
[5] R. I. shows सीमैव in the place of सीमेव.
[6] R. I. gives राजपदे.
[7] The correct form is अभ्यषिंचत्.
[8] R. I. has लुटत् in actual.
[9] In R. I. the word appears to be अखिला used independently to qualify भूः ।

तुरंगमातंग-सुवर्णकोटि-
निरंतरोत्सर्गमयाह्निकाया:[1]।
अशेषकीर्ति किलकामधेनो-
र्यशोभिरुच्चैरधरीचकार ॥ १२ ॥

नरहरमहापात्रः —

का त्वं पातकपुत्रिका विपदहं पौत्री कलेः किं ततो
गाढं रोदसि सोदरस्य महता कष्टेन कः सोदरः।
[2]दारिद्रः खलु तच्च केन निहिता राज्यायदुर्गाख्यया
तस्मात्कोपवशेन यामि सततं तद्वैरिवृंदालये ॥ १३ ॥

केशवः--

सा श्रीशूरशिरोमणेर्दलपते राज्ञी रमेवोत्तमा।
यां शंसंति द्विजोत्तमा नृपवराः सम्यग्दिशामंतरे।
सत्याशक्तमनेन्दुवज्जनिधराकर्णेव दाने सदा
सा संख्ये प्रबलारिवृंद-हरिणी[3]-दुर्गेव दुर्गावती ॥ १४ ॥
यस्याः कीर्तिलता त्रिधा ह्यवलिता याता च मंदाकिनी
गंगा भोगवती मनोज्ञफलदा नामेति धत्ते स्फुटं।
नाके भूमितले फणीशभवने सद्भिः सदा सेविता
सा संख्ये प्रबलारिवृंदहरणी दुर्गेव दुर्गावती ॥ १५ ॥
उर्वरा सर्वतो भूमिर्मध्यतो नर्मदा नदी।
विज्ञा दुर्गावती राज्ञी गढाराज्ये त्रयो गुणाः ॥ १६ ॥

जयगोविन्दः—

स्वयं समारुह्य गजं रणेषु
बलाज्जयंती प्रबलान्विपक्षान्।
सदा प्रजापालनसावधाना
सा लोकपालान्विफलीचिकार ॥१७॥
सैहव गृह्णन्सकरेण राज्ञां
तदार्जितं विश्वविसारि तेजः।
विवेश तारुण्यमनंतकीर्तिः
श्रीवीरनारायणनामधेयः ॥ १८ ॥

---

1 In R. I. the letter या is without a Visarga in the original.

2 These two words are apparently wrong; they ought to be दारिद्र्यं and निहितं respectively.

3 "हरिणी" ought to be "हरणी".

तारेशः—

सर्मे सर्वतिथौ सर्वे पाठकानोंगढामगात् ।
सर्वान्वये विरामे तत्पदं कृत्वा तमार्जुनिः ॥ १९ ॥
कृत्वाल्पं वाजपेयं दलपतिजकृपात् माधवः सानुजो यः
सर्वे पौत्रात्मजोभूदकबरनृपगीर्नाचर्य येनेभहेतोः ।
आधारेन्तर्गतेभूत्स्वयमथ सचिवो युद्धमुत्पादितो यत्[1]
भीत्या प्राक् प्राप मृत्युं बहुरणविजयी सांबभूयोंतमीयात् ॥ २० ॥

जयगोविन्दः—

कालक्रमादकबरक्षितिपुरहूतेन पार्थकल्पेन ।
प्रहितः कराय बलवान्नासफखानस्ततो राज्ञा ॥ २१ ॥

अक्षौहिणीनम्रितभूतलेन
जाते[2] रणे तेन महाभटेन ।
बलं विचिंत्यापि[3] समस्तमस्य
दुर्गावती भीमपराक्रमेण ॥ २२ ॥

संविक्षिता लक्षविपक्षबाणैः
स्वपाणिखड्गेन शिरः स्वकीयं ।
छित्त्वा क्षणेन द्विरदे निषण्णा
भिनद्रवेर्मंडलमात्मजश्च ॥ २३ ॥

[4]दीक्षितः—

श्रीवीरनारायणसिंहदेवः
कृत्वाथराज्यं नयनाक्षिवर्षं ।
दिल्लीशसैन्यं कतिधा विजित्वा[5]
श्रीकेशवं युद्धछलादगायः ॥ २४ ॥

दिल्लीधवादेशकृतादरेण श्रीसूर्यसिंहाख्यमहाबलेन ।
राज्यं त्रिवर्षं परिपाल्यचाशु हाहापमृत्युं समरे च तेन ॥ २५ ॥

---

[1] The correct form should be उत्पादितं to agree with यत्.
[2] R. I. has याते for जाते, but I. C. M. gives जाते.
[3] We read विजित्यपि in R. I.
[4] In I. C. M. stanzas 24 and 25 are not to be found.
[5] This is decidedly an ungrammatical form; instead, विजित्य is wanted here.

[1]अकबरनृपपेशाक्रांतराज्यं हि ज्ञात्वा-
ऽऽदिसचिवमतिसज्जश्चागतो देवदुर्गात् ।
तदथबलमहोग्रं बाहुवीर्येण जित्वा
सपदि सचिवहस्ताद्योचरद्दाननीतिं ॥ २६ ॥

कुर्वायिचोकीगडरायसेनं
भोपालभोरासगुनारदारीं ।
मर्कायिकालोपवनं सरातं
[2]दिल्लीधनं चार्प्य निरामयोभूत् ॥ २७ ॥

[3]दलपतिनृपतेरथानुजन्मा शरणमनाथजनस्य चंद्रसाहिः ।
निधिरिव महसामखंडदीपः सकलकुलस्य यशोधनोभिषिक्तः॥२८॥

वस्त्राण्याकृष्य केशग्रहमपि तरवः कुर्वते कंटकैः स्वैः
श्वासैर्यास्तान् दहंति द्रुतविवृतवपुर्दीप्तदावान् प्रदर्श्य ।
नैष्ठुर्येणैव नित्यं दधति च वसितुं यास्त्वचः पादपानां
कान्तारे शत्रुकान्ताः कलहमिव सहस्थावरैर्यस्य चक्रुः ॥ २९ ॥

विट्ठलदीक्षितः—

[4]रसशशिसमभोगं प्राप भूपो गडायां
रिपुगणभयहीनो भीमकल्पोद्धशक्तिः ।
मदनसदनमध्ये प्राप यः खड्गमृत्युं
हरिपदममलोगाच्चंद्रसाहिर्गढेशः ॥ ३० ॥

---

1 The I. C. M. gives the following variant of this stanza :—

अकबरक्षितिपेनाक्रान्तराज्यं हि ज्ञात्वा
पवनज इव रोषादागतो देवदुर्गात् ।
यवनपतिबलोग्रं बाहुवीर्येण जित्वा
निजक्षितिरमणोभूच्चन्द्रसाहिर्नरेन्द्रः ॥
(सपदि सचिवहस्ताद्दाननीतिर्व्यधायि)"

2 This whole line is found in I. C. M. thus :—

" दिल्लीपतेरर्प्य गढाधिपोभूत् " ।

3 This stanza as also the one following are also found in R. I., numbered 27 and 28 respectively.

4 This stanza is missing from I. C. M., and instead another irrelevant stanza is found there which is thus :—

वसुनवशरचंद्रे तीर्थराजप्रयागे तपसि धवलपक्षे द्वादशीपूर्वयामे ।
शिखिनि तनुजहोमः सार्वभौमाधिपत्यं सकलदुरितहारी ब्रह्मचारी मुकुन्दः ॥

जयगोविन्दः—

समजनि तनयो नृपस्य तस्य
स्मरदहनादिव षण्मुखः सुकीर्तिः ।
निधिरिव महसामिहोर्जितानां
मधुकरसाहिरिति [1]क्ष्मातलेन्द्रः ॥ ३१ ॥

प्रत्यग्रप्रौढगाढप्रलयजलधरध्वन्यधःकारिढक्का—
धावद्धुंकार-धाराबधिरितविधुतध्वस्तधीरोद्धतेन ।
येन प्रोद्दामधाम्ना भुजबलविहितैः शश्वदाशादिगीशान्
अद्यापि स्पष्टमष्टाजनगणरटितैस्तज्जयैर्लज्जयन्ति ॥ ३२ ॥

[2]अथ मधुकरसाहिः चापराज्यं गढेशो
जनकहननप्रायश्चित्तमाश्वाचरद्यः ।
चलदलविलशुष्के गोमयाज्यैदुलिप्तं
स्वकरदहनताङ्गं दीपितो दिक्समांते ॥ ३३ ॥

ठक्कुरः—

[3]चूडामणिर्जन्मदमेधकृत्ये
स्वाचार्य आसीदभृथेथ तस्मै ।
तत्सांगतां यः पवियीं नृपोदाद्
काशीमगायो नृपवन्नृपांते ॥ ३४ ॥

[4]साधूनामभिलाषसिद्धिविभवः क्षात्रं समग्रं महः
शक्तिर्मुक्तिमती स्मरस्य भवनः कीर्तिः कुलस्योन्नतिः ।
सर्वस्वं सुकृतस्य कौशलमिति स्रष्टुर्गुणानां निधि-
र्दोषानामपथं सुतोऽस्य नृपतेः श्रीप्रेमनारायणः ॥ ३५ ॥

[1] R. I. has क्षमा in the place of क्ष्मा.

[2] I. C. M. substitutes the following stanza from Rupnath:—

नृपमधुकरसाहिः प्राप राज्यं गढायां
कलुषमलिनदेहो राज्यसौख्यं व्यसृज्य ।
अथ दहनयुतायां शुष्कगोधेर्वपायां
(त्रि) र्दिवजसुखमीप्सुर्दाहयामास देहम् ॥

[3] This stanza is not found in I. C. M.

[4] This stanza and stanzas 36 and 37 occur in R. I. numbered 31, 32 33 respectively there. In the place of the words "मुक्तिमती" and "भवनः" in R. C., R. I. and I. C. M. show "मूर्तिमती" and "भवनं" respectively, while "दोषानां" of G. C. is found to be "दोषाणां" in R. I.

प्रेम्णोद्यद्विंध्यगन्धद्विरदघनघटाघोरसेनासहस्र[1]
प्रत्यग्रप्रौढजाग्रद्विरमितदलिताऽ[2] शेषभूभृद्गणस्य ।
यस्य प्रोद्यत्प्रतापप्रथमपरिचयप्रद्रुतभ्रष्टनिद्रा
नाद्यापि द्राग्विपक्षा जहति गिरिदरीः सुन्दरीभिर्वियुक्ताः ॥ ३६ ॥
प्रौढाः[3] सर्वक्षितीशाः समरभुवि बलाद्बन्धनीया न वैरं
कीर्तिर्लोके च दानैरविरलविहितैर्वर्द्धनीया न गर्वः ।
दातव्यं सर्वदैव द्रुतमभिलखितं याचकेभ्यो न पृष्टं
भूपानामेष धर्मः स्फुटमिह चरितं प्रेमसाहेः प्रमाणम् ॥ ३७ ॥

रूपनाथः—

प्रेमसाहिनृपतिर्द्विजभक्तो
वैष्णवो विविधधर्मविधाता ।
व्याधिराधिरभवन्नजनानां
यत्र शासति महीमवनीशे ॥ ३८ ॥

यश्चोरागढभूमिमेत्यमनिशं संपालयन् विक्रमै-
र्यज्ञैर्देवगुणान् सुरेशसहितान् संतोषयन् कामतः ।
दानैर्मानपुरस्सरैर्द्विजवरान् संपूजयन् सर्वदा
लक्ष्मीकांतपदारविंदमधुपो राज्यं चकारेप्सितं ॥ ३९ ॥

गजेन्द्रमोक्षः—

कृत्वा संग्राममुग्रं नरपतितिलकोप्यायुषः पूर्तिहेतो-
र्यद्वंशे प्रेमसाहिः क्षितिभृदितिपदं विष्णुलोकं गमिष्यन् ।
पातिवृत्या[4] द्धरिण्या निजकुलजगढादेशभूभृत्सुसत्यं
कृत्तेन स्वेन मूर्ध्ना रदधराणिधृतः ख्यापयामास नूनं ॥ ४० ॥
धृतिसममथ[5] भोगं प्राप्य राज्ये नरेशो ।
हरिपदयुगपद्मेऽचंचला यस्य भक्तिः ।
सुरपुरसुखमीप्सुः पुण्यसंग्रामभूमा-
वकबरबलछद्मात्पातयामास देहम् ॥ ४१ ॥

---

[1] R. I. gives प्रोन्माद्यत् for प्रेम्णाद्यत् ।

[2] In R. I. this whole line stands thus :—
"प्रत्यग्रप्रौढधारावनमितविधुताशेषभूभृद्गणस्य" ।

[3] R. I. substitutes "एत्र" for "सर्व" त्र for न after लोके, अविरत for अविरल and अभिलषितं for अभिलखितम् ।

[4] G. M. has "पातिव्रत्याद्धरण्या" for "पातिवृत्याद्धरिण्या".

This stanza is wrongly put under G. M. as my Ms. copy of G. M. IX does not contain it ; nor does it occur in R. I. and I. C. M. Its authorship is thus far unknown.

पूर्णानेक[1] कलातिथिः प्रतिपदा लब्धोदयः सर्वदा
ऽहोरात्रप्रथमानमासमहिमासत्कृष्णपक्षक्रमः।
तस्मादब्द इवापरः समजनि श्रीप्रेमसाहिः प्रभो-
र्नाम्ना श्रीहृदयेश्वरः सुखयिता पूर्वप्रभावः सतां ॥ ४२ ॥

[2]मुख्योधिकारी हृदयेशराज्ये
भूपप्रियो भागवताग्रराव: ।
संज्ञार्थवित्तन्नृपतेर्गुलालो
मृजावलेशो ह सकृद्दिजो भूत् ॥ ४३ ॥

गजेन्द्रमोक्षः—

राज्यं ज्ञात्वान्यदीयं त्वरितमुपगतस्त्यक्तादिल्लीशसंगो
द्वापंचाशत्स्वदुर्गस्थितरिपुवसतीरेककालं विहत्य ।
शत्रुं हत्वारिरामास्वपुरनयनकृत्स्वांगढादेशभूमिं
पातिव्रत्यैकमत्या दशरथसुतवत् भूसुतां हर्षयन् सन् ॥ ४४ ॥

[3]अकछपक्षसैन्ययुक् जुशरसिंहबुंदिला
कराब्दराज्य भोगभुक् बभूव हनिधर्मधीः ।
स एककाल आशु वै द्विपंचवीरयुक् छली
ह्यकालमृत्युमाप संगरे निजाघकर्मतः ॥ ४५॥

विष्णुदीक्षितः—

[4]मार्तण्डोद्दण्डचण्डद्युतिरिव समरे लक्ष्यतेऽकक्षपक्षा-
स्तेऽलक्षाऽछाःकमिक्षुः सपदि गिरिदरीः सुन्दरीभिः प्रविष्टाः ।
तद्रामाऽक्ष्यश्रुधारां घनरसदघटालक्ष्यमन्दाक्ष्यमीयुः
प्राहुस्ताः कान्तशान्तिं हृदयनरपतेर्मन्युवह्नेर्नयामः ॥ ४६ ॥

गजेन्द्रमोक्षः—

तत्पुत्रो भूमहेन्द्रो हृदयनरपतिः सर्वविद्याप्रवीणान्
वीणावाद्यादिहीनान् विबुधकविवरान् नन्दयन् स्वीयबुध्या ।

---

[1] This stanza which is from R. I. No. 34 wrongly finds place under G. M. here. "लब्धोदय: " of the 1st line is seen as "रब्धोदय: " in R. I. as well as in I. C. M. and "श्रीप्रेमसाहिः", in the 3rd line should be either "श्रीप्रेमसाहे:", or without a Visarga so as to be compounded with "प्रभो: ".

[2] The authorship of this stanza also is beyond decision. It is just possible the compiler of our Ms. might have obtainted it as an independent piece of composition from Laxmiprasad the author of G. M.

[3] The above holds good in the case of this stanza also.

[4] I. C. M. substitutes "घनघनरसदा" for "घनरसदघटा" occurring in the 3rd line.

तुल्यं देवेन्द्रपुर्य्या नगरमभिधयारामपूर्वं नवीनं
यश्चक्रे दार्शि यत्र द्विजविहितमखैर्यत्र धर्मश्चतुष्पात् ॥ ४७ ॥

विष्णुदीक्षितः—

ये गण्यंते गुणज्ञैर्मघवति सुगुणाशीतरश्मौ दिनेशे
वित्तेशे धर्मराजे मरुति हुतिवहे ये जलेशे प्रतीच्यां।
दृश्यंते भूतलेस्मिन् हृदयनरपते ते समस्ताः सुराणां
वर्ण्यंते सत्कवीन्द्रैरनुदिनमखिलैर्नागवंशे गढेशे ॥ ४८ ॥

वैद्यनाथदीक्षितः—

कीर्णैरध्वनि कुंतलैः प्रतिपदं पाशोपमैर्यंत्रिता
[1]निःस्वासैर्हृदयेशदावसदृशैः संतापिता निःसहैः।
नेत्राद्रैघनबिन्दुभिर्निगमिता रात्रिंदिवं त्वद्भया-
दात्मीयैरपि वैरिवारिजदृशो बाधाशतं निन्यरे ॥ ४९ ॥

जयगोविंदः—

[2]स च पालयन्निखिलमेव जगन्नितरामनाथवति क्षितिपः।
समवर्षणाप्यतिशयेन घनः पयसाऽभिषिंचति निम्नगतम् ॥ ५० ॥

रम्यारामपरंपरापरिवृताः सौधालयैरुन्नताः
संपन्नप्रजया भृताः सकमलैः स्वच्छैः[3] शरोभिर्युताः।
येन व्यायतनैकघोषरुचिरा विष्वग्विशालोर्वरा
विप्रेभ्यः स्मृतताम्रपट्टविधिभिर्ग्रामाः कियन्तोऽर्पिताः ॥ ५१ ॥

स्वस्थानैः स्वरभेदबोधकरणं संग्रा[म][4] तालोचितं
संपूर्णश्रुतिधर्मरागरुचिरं तत्कूटनानाश्रितं[5]।
सन्मार्गस्थितिचित्तहारिसुलभं यत्किनराणां महत्
साम्राज्यं निजमुद्दधार सकलं संगीतशास्त्रं च यः ॥ ५२ ॥

अचला[6] निखलाऽखिला नृपाला हृदयेशस्य ममुः करेऽमुनैव।
[7]लिखताश्चनकैकभित्तमध्ये ननु पंचाशदिव द्विपा महान्तः ॥ ५३ ॥

---

1 The correct form found in I. C. M. is "निःश्वासैः", and the last word in the stanza "निन्यरे" must be correctly "निन्यिरे".

2 R. I. has the word "हि" after "ऽभिषिंचति".

3 "शरोभिः" ought to be "सरोभिः" which is also found in R. I..

4 R. I. and I. C. M. both have "सद्ग्राम".

5 "तत्कूट" also occurs in I. C. M. but R. I. gives "तत्कण्ठ".

6 G. C. and I. C. M. both have "निखला" but R. I. shows "निखिला" which form is more appropriate.

7 "लिखताश्चनकैक" occurring in I. C. M. also is found to be "लिखिताः कनकैक" in R. I., and the "भित्त" occurring in all the three is wrong. It ought to be "भित्ति". This error was also noticed by Hall.

अभूदणीकस्य[1] चले तु लक्ष्ये न विस्मयः कश्चन तेन विद्धे।
तिर्यक् परिक्षिप्तशरः[1] शरैर्यः स्थले स्थले त्वेकपदे छिनत्ति ॥ ५४ ॥

यस्योपरीयमिंद्रोक्तिः—

अयि वद विमनाः कुतोऽसि जिष्णो
विबुधवरा विदितं नवः किमेतत् ।
हृदयनरपतिर्यदेष विप्रान्
[2]भुवि दधाति शतक्रतूननेकान् ॥ ५५ ॥

घनश्याममिश्रः—

प्रस्थाने हृदयक्षितीशरमणे त्वद्वैरिवामभ्रुवा
त्वल्लुंटाकभटाहृतोत्तरपटा तेनुस्तरांद्दक्छटाः ।
किं कर्पूरचयः किमिंदुमणयः किं मौक्तिकश्रेणय-
स्तेषां यावदभूद्विगाहितमतिस्तास्तावदीर्युदरीः ॥ ५६ ॥

वैद्यनाथः—

सौधश्रेष्ठतमेंद्रमंदिरसमे संस्थः सदा पूजयन्
स्वर्णैर्भूसुरवृंदमादरयुतैर्यं भूहरिं मेनिरे ।
नानाकेषविदं[3] कलासु कुशलं रामौघमध्यस्थितं
क्रीडंतं रमणीयमूर्तिमनिशं कामोपमं कामुकं ॥ ५७ ॥

रूपनाथः—

नयनाश्ववर्षमवनीं[4] सपालयन्
विविधं मखं च विदधद्दयान्वितः ।
सुरलोकभोगमधिकं विचारयन्
सुरधाम कामवशगो जगाम किं ॥ ५८ ॥

[1] While R. I. shows "अणीयस्य", I. C. M. shows both the forms and "शरः" is found to be "शरं" in R. I..

[2] In R. I. we read "भुवि विदधाति" for "भुवि दधाति" and the R. I. form answers the metrical requirements.

[3] G. C. also gives a variant of the 2nd half of the stanza as follows :—

"रामारामरणैकशूरकुसलं कंदर्पदर्पापहं
"नानामन्मथसास्त्रसारविदुषं कामोपमं कामुकम्" ॥

For our text I am inclined to take the form as "नानाकेलिविदम्"।

[4] Gadhesa Nṛpa Varṇanam has "नयनत्रिवर्ष" in the place of "नयनाश्ववर्ष". (See page 191 of N. U. J. of 1940). Our present Ms. which gives 72 years as the regnal period for Hridayesh is in agreement with the period popularly held for him.

जयगोविन्दः—

अभवत्सुंदरी देवी राज्ञी तस्य महीपतेः।
सौभाग्यसदनं पुण्यसंपदेव स्वरूपिणी ॥ ५९ ॥

[1]दारिद्र्यदुःखौघनदानवारिभिः
निरंतरप्रस्तुतदानवारिभिः।
गजाघनाभाघनदानवारिभि-
र्यतः सदाप्ता क्षितिदानवारिभिः ॥ ६० ॥

अविरतमुत्तरोत्तरानिबंध्यवदानकृते-
र्मितमवकाशमेत्यभुवनेषुगतैर्घनतां।
शरादिजशीतरश्मिशत[2] शाध्यनिकरै-
र्जगति यदीयपेशलयशोभिरशोभितराम् ॥६१॥

दीर्घिकारामकासारप्रमुखैर्भूरिदाक्षिणैः
पूर्तैरनंतैर्या धर्मं निरंतरमपालयत् ॥ ६२ ॥

विष्णोः शंभोर्गणेशस्य दुर्गायास्तरणेश्च या।
व्यधितस्थापनामिदं विधाय विबुधालयं ॥ ६३ ॥

तस्या स्तवायकः[3] शक्तः शंकरः श्रीधरादयः।
सुपर्वाणोपि महता[4] प्रतिष्ठा प्रापता यया ॥ ६४ ॥

तत्र नियुक्तैर्विप्रैरुपहारैरुत्सवैर्धनैरमितैः।
या[5] सुंदरी त्रिविक्रममुख्यान् देवान् सदार्चयांचक्रे ॥ ६५ ॥

हृदयेश महीपालो जिगाय नितरां तया।
[6]शक्तिः प्रकर्षक्षमया चन्द्रश्चन्द्रिकया यथा ॥ ६६ ॥

विष्णुदीक्षितः—

आसिंधुविजितधरणिस्तरणिस्तेजोभिरजनितनयोऽस्य।
श्रीछत्रसाहिनृपतिर्यस्यसुदृष्टिः सुरद्रुमवनम् ॥ ६७ ॥

निलीयसुप्तोपि भये प्रबोध्यते
सुरैः कथं जाग्रदुपैति निर्वृतिम्।
हतद्विषच्छत्रपतेरतो हृदि
श्रिया सहाचर्यमवाप केशवः ॥ ६८ ॥

---

1 The first line in R. I. is read to be as under :— " दरिद्रदुःखौघनिदानवारिभिः " ।

2 R. I. has " शतसाध्यविकाशकरैः " ।

3 R. I. has " स्तावाय " which does not fit in with the rules of prosody.

4 All these three words in R. I. are read to be " महिताः प्रतिष्ठां प्रापिता " ।

5 In the place of " सुन्दरी " we read in R. I. the word " सुन्दर " joined with the following words as " त्रिविक्रम " etc.

6 Here " शक्तिः " is wrong; it ought to be " शक्तिप्रकर्षः " as in R. I. to qualify both " हृदयेशमहीपालः " and " चन्द्रः " ।

गजेन्द्रमोक्षः—

पात्रं[1] नीत्यादिशास्त्रव्यसनभवमुदां शूरतोत्कृष्टगात्रं
दात्रं दुर्हृत्तृणानां क्षयरहितमथो कल्पवृक्षाऽग्रपत्रं ।
पुण्यं कृत्वातिमात्रं द्विजकथितमयो वर्धयामास चायुः
सच्छत्रं क्षत्रियाणां हृदयनरपतेर्नन्दनः छत्रसाहिः ॥ ६९ ॥

सुरतरु[2] इव भूमौ याचकेभ्यो भवद्यो
हृदयसुखदराजा घुर्घुरी ग्रामवासी ।
मुनिसममथराज्ये प्राप भोगं महात्मा
हरिपदयुगभक्तो विष्णुलोकं ततोगात् ॥ ७० ॥

कशरांशः[3] सुतस्तस्य वसुधावासवो भवत् ।
यशोभिर्यस्य भृत्वापि म्रीयन्तेपि दिशो दश ॥ ७१ ॥

दयाऽशङ्कतया विधावर्जनियाऽप्रामाण्यशङ्कोदिता ।
येनाऽनेकगुणावितीर्यशमिता स्वेष्टेषु पूर्तेषु च ॥
एकस्तस्य निदर्श्यते क्षितिपतेः छत्रेशसूनोर्जग-
द्वाप्तुः केशरिसिंहनामनृपते राज्याभिषेकक्रमः ॥ ७२ ॥

वर्षे पृथ्वीवेदमुन्येकसंख्ये
फाल्गुन्यन्ते मासिपक्षे वलक्षे ।
एकादश्यां शुक्रवारे सुलग्ने
सर्वोर्वीशः केशरीन्द्रोभिषिक्तः ॥ ७३ ॥

सुग्रामा बृहदुर्वरा हयवरा माघाद्विपाः कांचनं
सद्रत्नारभणानि[4] धान्यनिचयो दास्यो गृहा धेनवः ।
सौवर्णाम्बरडम्बराणि विधिवत्पर्यङ्कपात्रादिकं
दत्तं केशरिसाहिभूमिपतिना येनैव यद्वांछितम् ॥ ७४ ॥

[1] This stanza finds in I. C. M. over stanzas Nos. 67 and 68.

[2] This fine stanza is of an unknown authorship and has been wrongly included under the heading "Gajendra Mokṣa" in our Ms.; but the idea developed herein is similar to the idea in stanza No. 39 in Gaḍesa Nṛpa Varṇanam which is as follows :—

" छत्रसाहिधरणीपतिरासीत् तत्सुतो विविधयज्ञविधाता ।
सप्तवर्षमवनीं परिरक्ष्य यो जगाम सुरधाम महीयान् ॥

[3] The author of this like that of the previous stanza is not known and its inclusion here under G. M. is wrong. This same remark applies to the following three finely worded stanzas.

[4] This ought to be " सद्रत्नाभरणानि ", and I. C. M. gives the correct form.

दीक्षिताशिषः—

वृद्धिं[1] धर्मविधौ यशस्त्रिभुवने प्रीतिर्भवानीपदे।
श्रीमत्केशरिसिंहभूपतिमणेर्दीनेषु दानं दयाम्॥
आरोग्यं वपुषि प्रभुत्वमखिलं क्षोणीरतिः सन्मता-।
वानंत्यं पुरुषायुषे वितनुतां वेतुण्डतुण्डः सदा॥ ७५॥
आज्ञापात्राणि यस्य क्षितिपतिनिकराश्चन्द्रिका यस्य कीर्तिः
कल्पाग्निर्यत्प्रकोपः सुरतरुविपिनं यस्य दृष्टिप्रसादः।
यस्याभिप्रायसिंधुर्भुजबलाधिजिता रत्नगर्भैव कोषः
सूर्यो यस्य प्रतापः क्षितिपकुलमणेरास्तिकस्तस्य तुल्यः॥७६॥

गजेन्द्रमोक्षः—

कान्त्याकामोपमानोप्यनुपममृदुताकाम्यमानोपमेयो
दुष्टेभानां विमर्दे खरतरनखरः केशरीव प्रतात्[2]।
ऐश्वर्यं देवदेवाभिलषितमधिकं दर्शयामास लोके
पुत्रो यः छत्रसाहेर्नृपमुकुटमणिः केशरीसाहिराजा॥ ७७॥

रूपनाथः—

अभूत्केशरीसाहिसूनुस्तदंते
प्रकृत्या सुचारुस्त्रिवर्षं महीयान्।
महीपालितामेत्य यः स्वर्गसौख्यं
समीहाचकारेन्द्रकल्पः[3] कलाढ्यः॥ ७८॥

तत्सूनुः सप्तवर्षः प्रलकरघनाकारवंशाग्निशत्रून्।[4]
दिल्लीशोपात्तसैन्यान्निधनमपिनयन् स्वां भुवं यो बभार॥
सत्यं तस्मात्सभूभून्नरपतिभिरयं स्वं पतित्वं त्यजद्भि-
र्नित्यं चासेविसर्वैरथ तदभिधया भून्नरेन्द्रः क्षितीशः॥ ७९॥

रूपनाथः—

नरेन्द्रसाहिर्नृपतिस्तदंते बभूवराजा पुरुहूतकल्पः।
यो बालभावेन गतं हि राज्यं पुनः पुनः स्वं वशमाचकार॥८०॥
वेदाब्धिवर्षं[5] परिपाल्य पृथ्वीं
पुत्रौ समुत्पाद्य विधाय यज्ञान्।

---

1 In this stanza the mistakes noticeable in this Ms. in common with I. C. M. are "प्रीति", "मणे", and "क्षोणीरति". These ought to be "प्रीतिं", "मणेः" and क्षोणीरतिं" respectively.

2 This should be "प्रतापात्" as also given in G. M.

3 "हा" should be nasalised. This stanza does not occur in I. C. M.

4 As supported by G. M. the word here should be "प्रलय". This stanza is from G. M. and should be classified under that heading in our M. S.

5 The reading in the Ms. published by me in 1940 issue of N. U. J. is "बाणाद्रिवर्षं".

भुक्त्वा च भोगान् विविधान् जगाम
सुरालयं सूर्यसमानतेजाः ॥ ८१ ॥

गजेन्द्रमोक्षः—

आसीदासीमभूमीनृपतिरथ महाराजसाहिर्नरेंद्र-
पुत्रः पार्थेन तुल्यो धनुषि पितृहिते लंजिका दुर्गामामः[1] ।
श्रुत्वा प्राप्तं स्वशत्रुं स्वबलमथपुरः प्रेषयित्वान्यमार्गे
धावन्नेकः पुरस्ताद्रिपुबलमवधीन्नाम विश्राव्य बाणैः ॥ ८२ ॥

हरिदीक्षितः—

राजश्रीयुवराजराजसि[2] महाकालीकटाक्षोदया-
द्ये याताः तत्रसन्मुखेऽस्त्रकुशलास्तान् हन्यसे पार्थवत् ।
दाने कर्ण इव क्षितीशमदहा भक्तः पितृ रामवद्
रामारामविहाररामसहजो वेन्दूपमस्ते यशः ॥ ८३ ॥

गजेन्द्रमोक्षः—

श्रीमान् शस्त्रास्त्रतंत्रप्रवचनपटुताख्यात[3] आजानबाहु-
स्तेजस्वी यस्य राज्यं प्रतिगृहधरणीपूर्णलक्ष्मीनिवासः ।
चातुर्वर्ण्यप्रजानामनुपममहतो रञ्जनात्सार्थनामा
सर्वैः पूज्यो महत्वादथ जगति महाराजसाहिक्षितीन्द्रः ॥ ८४ ॥
शूरः सूरप्रताप[4] कतिचिदथ दयन् दक्षिणासैन्यपालात्
दिल्लीशेनापि दत्तं नृपतिभिरितरैर्दंडनाम्ना धनं यत् ।
नाङ्गीकुर्व्वन् प्रदातुं भटपशुहननं युद्धयज्ञं विरच्य
स्वप्राणान् दक्षिणां यो व्यतरदनुपमः पुण्यसंग्रामभूमौ ॥ ८५ ॥
इन्द्रस्यैन्द्रे पदे स्वे स्वरगमणिगवां दातृताया महत्त्वे
सौंदर्ये दस्रयोर्वासापितृकयमराजस्य तेजोहमोश्च ।
शंकात्यागस्य सत्या सुरयुवतिगणस्योत्तमेशस्य लाभे
भूयाद्विष्णोरिवासो यदि न नरपतिर्विष्णुलोकं गतोभूत् ॥८६॥

1 All the three Mss. — G. C., I. C. M. and G. M. give this same reading as "लंजिका दुर्गामामः", when in reality गा must be ग; and further in the 3rd line, as differernt from G. C. and I. C. M., G. M. gives "सशत्रं" in the place of "स्वशत्रुं".

2 "राजसि" seems to be wrong. A more correct form would be "राडसि" being capable of breaking into "राट् + असि". This whole stanza is missing from I. C. M..

3 In I. C. M. and G. M. the word is "आजानबाहुः" which is a very rare form as a substitute for "आजानुबाहुः".

4 A Visarga is essential after the word "प्रताप" as we find it in I. C. M. and G. M..

रूपनाथः—

नृपालो महाराजसाहिस्तदंते सदा संगरं कर्तुकामोतिकोपि ।
प्रजापालने दत्तचित्तः सदा यो धनुर्धारणे फाल्गुनेनैव तुल्यः ॥८७॥
द्विचंद्रवर्षमादरान्महीं शशास यो युवा ।
जगाम रामधाम स द्रुतं रणेन शत्रुहा ॥ ८८ ॥

गजेन्द्रमोक्षः—

[1]नानादानप्रदानोज्झितमलधरणी प्राप्य भोक्तारमीशं
तत्कालाकृष्टपच्या बहुसुखमसृजत्सर्वतः सुप्रजाभिः ।
राजा राजार्चितो यः शिव इव शिवराजाह्वयो धर्मकर्मा
भर्ता सम्मानकर्ता भुवि नृपतिमहाराजसाहेस्तनूजः ॥ ८९ ॥
साक्षादिन्द्रः पृथिव्याश्चतुरवयवयुक् सैन्यमेघौघवाहो–
थैकस्या राजधान्याः सहजगमनतोयः क्षणेनारिदुर्गं ।
जित्वा कृत्वा स्वकीयं पुरपतिमचलं तत्र संस्थापयित्वा
लोके स्वीयप्रतापाधिकतरमहिमानं स्फुटीचक्र इत्थं ॥ ९०
जंबुद्वीप[2] सुखप्रदक्षितिगढाभाग्याब्धिजः श्रीमहा-
राजेंद्रामृतपूर्णदृष्टिकृपया सिक्तस्समूलः स्वयं ।
माहिष्मत्यमरावतीमुपगतो भात्येष सर्वप्रदो
राजा श्रीशिवराजसाहि नृपतिस्त्वं कूपकल्पद्रुमः ॥ ९१ ॥

रूपनाथः—

नरपतिशिवराजसाहिरासीदथ[3] जनरक्षणकीर्तिलब्धमालः ।
धरणितलमिदं स्वधन्यमासीत् यदवनतो धनधान्यसंघपूर्णम् ॥९२॥
परिपाल्य सधर्मतो महीं वै
ददमानो वसु कांचनं महीं गाः ।
प्रजपन् हरिनाम पापहारि
गिरिवर्षे हरिलोकमाजगाम ॥ ९३ ॥
ततो भवद्दुर्जनसाहिनामा
राजातपल्लोकमहर्निशं यः ।

---

[1] G. M. has an additional reading "ज्ञानाद्दान" etc. for "नानादान".

[2] This stanza is not to be found in G. M., but I. M. C. presents a slightly different version as follows :—

जम्बूद्देशजनायरार्जिततपोवृंदाब्धिजः श्रीमहा-
राजश्रीशिवराजदेवकृपयास्वच्छाप्सुसिक्तः स्वयं ।
माहिष्मत्यमरावतीमुपगतो भास्येष सर्वप्रदः
भक्तवंश्यगर्माश्वरं प्रकटयन् श्रीभीमकल्पद्रुमः ॥

[3] The version in I. M. C. is "—लब्धमानः" which is the same as in my published copy of Gadhesa Nrpa Varnanam.

षण्मासिकं भोगमलं प्रकुर्वन्
जगाम लोकं शशिसेषरस्य[1] ॥ ९४ ॥

दीक्षितः—

आयातार्थि[2] समुच्चराद्विधिवधू चंचांबिचोलांचलो
क्षिप्रोक्षिप्तमरातिवृंदनगरोद्वाहेन सांद्रीकृतं ।
श्रीमद्वीरनिजामसिंहतरणिर्दृष्ट्वा प्रतापानलं
कृत्वा वारिदमंतरांसि समये यातीति जानीमहे ॥ ९५ ॥
यो धूताश्मत्वचिंतामणिरसिकुलभूरत्नतेत्कृष्टतेजाः
यो यं भूलोककल्पद्रुम इति रहितस्थावरत्वो नृसिंह ।
यः साक्षात्कामधेनुर्विरहितपशुतायत्श्रुतं सर्ववाचा-
मेकत्वं नेति सिंहान्यपदजयाचिरं श्रीनिजामेश जीव ॥ ९६ ॥
तस्मिन्भूपे[3] प्रयाते हरिपदममलं दुर्जनाचारिसंज्ञं ।
भूमेर्दुर्योगरूपं व्यरमयत महान्पूर्णयद्राजयोगः ॥
सोयं राजाधिराजः पृथुरिव शिवराजानुजः श्रीनिजाम-
साहिर्भाग्यं पृथिव्या नृपमुकटमहाराजसाहेस्तनूजः ॥ ९७ ॥
पृथ्वीं शासत्यधीशे[4] पितरि निजपितुर्यस्त्रिवर्षोपि हर्षो-
त्कर्षाद्वर्षाघनाम्भो धरसमपरितः संवृणच्छत्रुसैन्ये ।
गत्वा तेजो महद्वा रिपुमथ वशयन्प्राप्य सौभ्रात्रमानं
ज्येष्ठेष्वन्येषु सत्सु स्वयमधिकतपो दर्शयामास सर्वान् ॥ ९८ ॥
कालाशापालहालाहलसमविकटाटोपनानामटाब्धौ
संग्रामादग्र्यधामाश्रितवति जनके सत्पितृव्याग्रजाभ्यां ।
शिष्टो यो भूविशिष्टोदितसुकृतबलाद्राज्यमुद्धर्तुमिच्छन्
शत्रुं संमोह्य बुध्या सह वसति गुणैर्भ्रातरं चक्र ईशं ॥ ९९ ॥
साक्षाद्गच्छन्[5] विपच्छन् निजपतिनृपतेर्नाशमिच्छत्समच्छं
सायंतं सैन्यवंतं गतभयमनयं तं मदांधं सबन्धुं ।
मन्वानो हन्तुमन्या सहमहसमपि स्वाशिनासन्मुखस्थो
हत्वा सत्वाधिकत्वात्पितुरनृणतया तोषयद्भ्रातरं यः ॥ १०० ॥

---

1 "शशिसेषरस्य" ought to be "शशिशेखरस्य" as it is in I. M. C.

2 "विधि" in the 1st line and "क्षिप्रोक्षिप्त" in the 2nd line of this stanza are found substituted by "विधु" and "क्षिप्तोक्षिप्त" respectively I. M. C.,

3 From this stanza on to No. 118 the collections are from G. M., but the compiler of our M. S. does not mention in clear terms.

4 In G. M. in the place of "शासत्यधीशे" we read "शासत्यधीष्टे".

5 "विपच्छन्" and "स्वाशिनासन्मुखस्थो" occurring in this stanza are found in G. M. as "विपक्षे" and "स्वासिनासन्मुखस्थो".

रामाणामादिकामः शरणगतनृपारामविश्रामधाम
शत्रूणां कालवामः प्रकटसुरनगः पूरितार्थ्यर्थिकामः।
भूपानां मौलिदामस्वजनाहितगुणग्रामभूपालरामः
साक्षादाकार[1] धर्मः स्फुरति जगति यो राजराट् श्रीनिजामः॥१०१॥
आत्तं[2] सर्वैरखर्व्वैः प्रतिजनसदनं देहलीदण्डवित्तं
सन्मत्या तद्विहत्याधिकसुकृतसमाधानकृत्या विहत्या।
स्वच्छं रत्नं सुभिक्षं सुतनयसदृशं दर्शयामास यस्यां
नैतादृग्रत्नगर्भा क्वचिदपि सुखदा तेन सम्योवनीशः॥ १०२ ॥
गांभीर्यं सद्विचार्य स्फुटविजयशसो[3] मुद्रणार्कि समुद्रो
यस्याक्षामां क्षमां किं स्थिरपतिमकरोयं क्षमानन्ययोग्या।
औदार्यं यस्य पस्यन् स्वयमगमगतः कल्पनाकल्पवृक्षो[5]
रक्षोयक्षोरगादिस्रसति[4] वचनतो वच्मि किं तस्य वीर्यं॥१०३॥
शूरामित्रप्रताप[5] प्रसरदसहसामश्यन्सशूरो
मित्रीभूयापि योन्तर्ज्वलिततमहृदा भ्रान्त एवाम्बुलीनः।
पश्चाच्छीतान्तरः सन्पुनरुदयमितः पूर्ववत्तप्त आसी-
द्बन्धुत्वं नीरजानामधिकमुदभवत्सर्वमन्यत्तथैव॥ १०४ ॥
माहिष्मत्यमरावतीव सुखदा भात्यन्नपूर्णा क्षितौ
यत्पौरा धनधान्यसंततिमहानंदाब्धिमग्नाः समाः।
यत्रालीकविलापलोललपितं कर्णे श्रुतं नानयं
श्रीमद्वीरनिजामसाहिनृपतेः पुण्यप्रतापोदयात्॥ १०५ ॥
यत्कीर्तिग्रस्तमूर्तिर्विधुरपिमृगयाक्रीडनासक्तचित्तं
(रा)जानं किं तु जानन्मृगमथपुरतोङ्के समादाय तुष्ट्यै।
दातुं धैर्यान्समुयत् पुनरधिकभयाद्विद्रुतोऽस्तं क्षयेणा-
प्यायेत्थं नित्यकृत्या विरत[6] उदये तन्मृगाङ्कः प्रसिद्धः॥ १०६ ॥
अत्रस्यैश्वर्यमत्तो बहुविधबलयक् शत्रुसैन्यं च कर्षन्
दुष्कर्मास्वाभिधर्मापनयननयनो राज्यमूलं बिभित्सन्।
राज्ञो भूत्वा द्वितीयः समरमयचयत् स्वशसेनां च जेतुं
तं दुष्टाजीतसिंहं धृतामिव पशुमा रंजधान प्रतापी॥ १०७ ॥

---

1 In G. M. we read आकारिधर्मः "।

2 From this stanza onwards pages in I. M. C. are missing.

3 "स्फुटविजयशो" is found in G. M. to be "स्फुटनिजयशसो" and "कल्पना-कल्पवृक्षो" as "कल्पनात्कलवृक्षो".

4 This is according to G. M. "पश्यन्".

5 The words from here to the end of the line are according to G. M. "प्रसरदसहतामस्यपश्यन्ससूरो".

6 "विरत उदये" should be "विरमन उदय" as per G. M..

स्वांतायस्वांतानिष्टं समभिलषति यो यस्य दुष्टोप्यनिष्टं
सोक्षीणः तत्क्षणेन क्षयमथ समुपेत्यक्षयायत्प्रतापात् ।
तस्यास्याश्वाधिरूढस्य च बलसहितस्याग्रतस्तिष्ठतोरिः
कस्तिष्ठेत्संप्रविष्टे श्रुतिषु काठिनयद्दुन्दुभिप्रौढशब्दे ।। १०८ ।।

दृष्टुं किं यस्य देवांशमयतनुबलं देवभूसेविदृश्यं
साक्षात्सिंहं गजादं जगदवमतये प्रेषयद्देववर्गः ।
आरुह्यैवेभनाथं निजगतहतये धावमानं प्रगर्जं
तं हत्वा पातययः स सटासितहरेश्वमं सर्वप्रमाणम् ।। १०९ ।।

व्याघ्रादिर्वन्यवर्गो बहुविधमृगयाखेलनेनापि येन
नागे चागे रथेश्वे द्रुतशालिल[1] चलन्नाविभूमौ स्थितेन ।
शस्त्रैरस्त्रैः पृथक्किं नरजगदुदितो हन्यते गण्यसंख्य-
स्तस्माद्दृष्टो वनानि त्यजति नहि यतः खेलनं दुष्टहत्या ।।११०।।

यस्याश्वानां स्वरूपं प्रकटप्रथुतरं वेगमत्तामहत्तां
दृष्ट्वावातोथ चेतः खगवरगरुडः स्वीयगत्यां विहीनाः ।
मत्वें किं स्वस्वनृत्यै व्यदधत सदुपायं तदानीमदृश्यो
वायुः सूक्ष्मं मनोपि प्रभुचरणतले संगतः पक्षिराजः ।। १११ ।।

यद्धर्मोद्रिक्तदन्तिस्फुटरणविकटप्रौढरूपं समीक्ष्य
येऽष्टावैरावताद्यास्तनुतनुबलतस्तेहि भीता विलीनाः ।
अत्र ब्रूमः प्रमाणं सुरपतिरथयत्प्रीतिकामः स्वनाग-
मप्राप्यान्वेषितं किं रचयति घनमारुह्यकाले[2] स्ववृष्टिं ।। ११२ ।।

देवाभेदेन सेवामनिशमथ चरन्विष्णुसूर्याम्बिकेश-
हेरम्बानां विशेषाज्जनयति महतीं कार्तवीर्यस्य भक्तिं ।
नित्यं दीपोत्सवाद्यैः दृढतममनसा शुद्धया श्रद्धया यः
साक्षान्माहिष्मतीशः प्रकटयितुमथो पूर्ववत्स्वप्रतापम् ।। ११३ ।।

किं ब्रूमो स्यात्रभूमोदितसुकृतमहो येन संतोष्य रेवां
यद्यासेन स्वदंडानुगमितधनुराकारवारित्रिभागे ।
तुर्यं भागं स्वदुर्गे धरणिजलचलत्पूरमौर्वीप्रपूर्णं
कृत्वा किं मंडलाभे पुलिनशरपथाकारिसन्मार्गसर्गः ।। ११४ ।।

प्रासादान्सप्रसादान् व्यरचयदथयान्देव राजालयस्य-
शोभां दातुं किमुच्चान्हतबहुरचनाविश्वकर्मोरुगर्वान् ।

[1] Here the word " शलिल " ought to be apparently " सलिल ".

[2] G. M. gives " सुवृष्टिं ".

तेष्वेकादर्शगेहे बहुलमणिलश[1] त्र्णसिंहासनस्थः
स्वीयैः सभ्यैरनेकास्त्रिदशपतिसभादर्शयामास सेशाः ॥११५॥

नासत्यो यं स्वतन्वा यदि सुरभिषजौ तर्हि नासत्यरूपौ
स्त्रीणां[2] सर्वांगकामो यमिहकिमुरते रङ्गहीनोपिकामः ।
श्रीशोनास्मिन्निजामासकलतनुविधौ यत्प्रदत्तास्त्यलोला
साक्षात्श्रीमान्निजामाभिध इति जगदानंददः किं स कृष्णः॥११६॥

यत्सेवां चंद्रमाः किं सुखदहिमकरैर्लम्बमानैः समंतात्
कर्तुं नित्यं दिनादौ स्वयमुपरि वसत्यात्मना छत्ररूपी ।
संध्यायामाव्रयासौ भृतक इव ग्रहे सङ्गतस्तद्गृहिण्या
रात्र्या विश्रान्त एवं पुनरपि च तथा तद्यशो वर्णयेत्कः ॥११७॥

यस्यानन्तानुकम्पा जगदुदयकरापालनं कर्म यस्या
यल्लक्ष्मीसत्कटाक्षात्प्रभवति महती राज्यसाम्राज्यसम्पत् ।
यस्यांशेनावनीशेश्वरवपुरुदयत्यन्वयं वर्द्धयन् स
श्रीशस्तं श्रीनिजामं नृपमवतु चिरंजीवनं पुत्रपौत्रैः ॥ ११८ ॥

रसेभचन्द्र(र ?)[3] वत्सरे नभस्य शुक्लपक्षके
तिथौ स्मरस्य ज्ञे दिने गदाधराधवो भवत् ।
निजामसाहिदेवभूपमौलिपादधृष्टका
नृपेन्द्रचिह्नभूषितः सुशस्त्रशास्त्रकोविदः ॥ ११९ ॥

सहस्रबाहुसेवकोरिवृंदहारको द्विजा-
र्चकोहरात्मजा पदारविंदषट्पदः ।
अजातशत्रुरर्कताप[4] रिंदुकीर्तिदिग्गत-

[1] "लशद्र्ण" ought to be "लसद्र्ण".

We find an additional stanza at the foot of the page where No. 115 occurs :—

"किं कर्णः स तु कर्ण एव विदितो राजाबलिः किं पुनः
सोपि श्रीपतिना स्व?ादतलतो लोकादधस्तात्कृतः
तस्माद्वै नरमाधवेन भवता यस्मिन्निजामार्पिता
तं प्रेक्ष्य स्वनिजामसाहिनृमणिं वीक्ष्यापरे किं नृपाः ॥

The last two lines of this stanza may be compared with the last lines of stanza No. 116 of our Ms.

[2] G. M. gives "सर्वाङ्गकामो".

[3] This stanza again is of an unknown authorship. So also the two following stanzas. But I am inclined to believe that they can be from the smooth pen of Rup Nath.

[4] This should be read as "इंदु".

श्चकार राज्यमीप्सितं हयाक्षिवत्सरामितं ॥ १२० ॥

महाधिराजराट् सुरेशभोगभोगयुक्रमे-
शलोकवासजाप्रपूर्वसौख्यमिछयन् ।
गजादिदानभिर्द्विजान् सुतोष्य यो मुहुर्मुहु-
र्निजामसाहिदेववत् जगाम विष्णुमंदिरं ॥ १२१ ॥

रूपनाथः—

निजामसाहि भू(प ?)पतिर्बभूव तत्पितृव्यकः ।
समस्तकार्यकोविदः प्रजाप्रियः प्रतापवान् ॥ १२२ ॥

यः साहिचिन्हं सकलं व्यधत्त
महायशः[1] साहासिकोऽप्रमादी ।
आखेटकी यंत्रविमोक्षदक्षः
कृपाणयुद्धे नकुलेन तुल्यः ॥ १२३ ॥

यस्य प्रयाणे गजवाजिवृंदै-
रुत्थापितो रेणुरनंतमार्गे ।
प्रभावमंत्राध्यवसायशक्ते-
रंतर्दधावर्कमयूरवजालं ॥ १२४ ॥

नरहरिसाहिमहीपः कृत्वा राज्यं च पंचवर्षाणि ।
सततं कुमंत्रसेवी[2] राज्यभ्रष्टो बभूवाशु ॥ १२५ ॥

सुमेरसाहिर्नृपतिर्बभूव
भुक्त्वा त्रिवर्षं क्षितिमंडलं तत् ।
भ्रष्टो निकामं गतवान् समुद्रं
पुनः प्रपेदे हरिमंदिरं सः ॥ १२६ ॥

इति गढेशनृपवर्णनसंग्रहश्लोकसंपूर्णं ॥

[1] This should be read as "महाशय:".

[2] Gadhesa Nrpa Varnanam gives "कुमंत्रिसेवी" in the place of this form.

METRES OCCURRING IN THE TEXT OF GADHEṢA-NṚPA-VARṆANA-SAṀGRAH-ŚLOKĀḤ

Serial No.	*Name of Metre	Nos. indicating the stanzas
1	Puṣpitāgrā	1, 28, 31, 92.
2	Śārdūlvikrīḍita	2, 8, 11, 13, 14, 15, 35, 39, 42, 49, 51, 52, 56, 57, 72, 74, 75, 83, 91, 95, 105.
3	Mālinī	3, 5, 6, 7, 26, 30, 33, 41, 70.
4	Avitathā	4, 61.
5	Upajāti	9, 23, 123, 126.
6	Indravajrā	10, 22, 24, 25, 27, 34, 43, 81, 91, 124.
7	Upendravajrā	12, 17, 18, 54, 80.
8	Anuṣṭubh	16, 19, 59, 62, 63, 64, 71.
9	Sragdharā	20, 29, 32, 36, 37, 40, 44, 46, 47, 48, 69, 76, 77, 79, 82, 84, 85, 86, 89, 90, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118.
10	Āryā	21, 65, 66, 67, 125.
11	Svāgatā	38.
12	Pañcacāmara	45, 88, 119, 120, 121, 122.
13	Pramitākṣarā	50.
14	Aupacchandasika	53, 55.
15	Mañjubhāṣiṇi	58.
16	Vaṁśastha	60, 68.
17	Śālini	73.
18	Bhujaṅgaprayāta	78, 87.
19	Mālabhāriṇī	93.